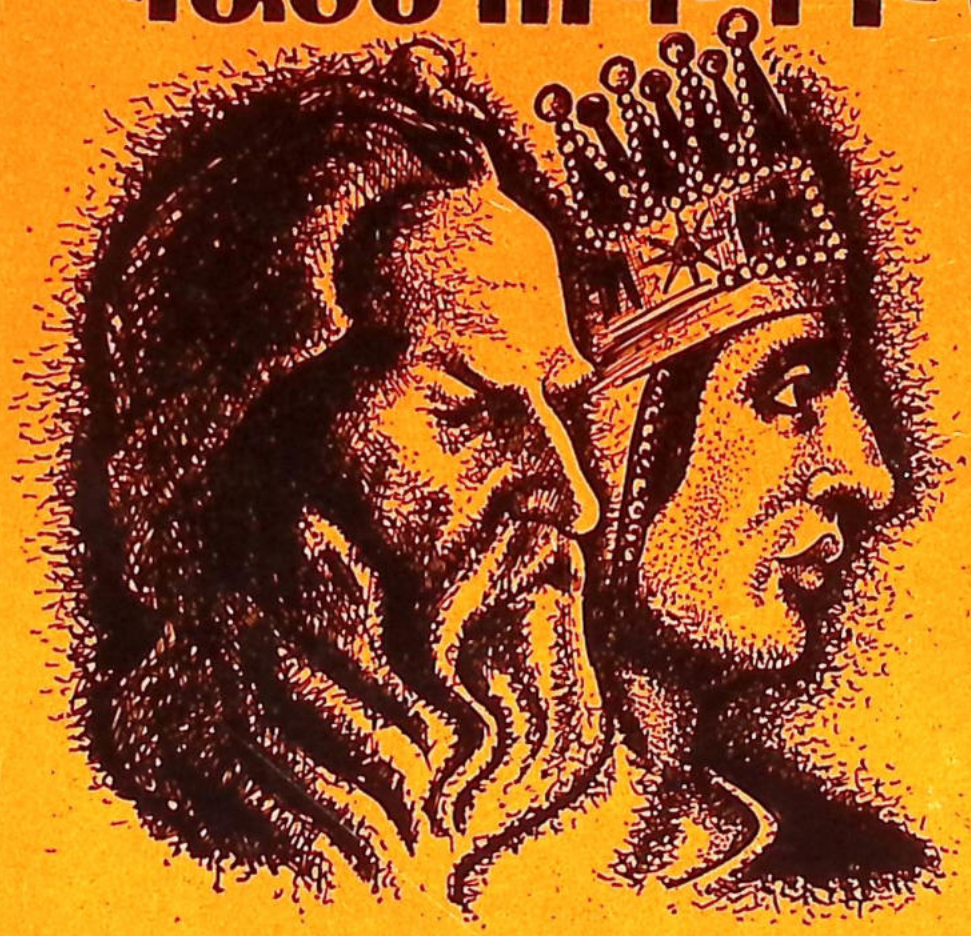
ԳԵՂԱՄ ՔԵՐՈՎԲԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ



2046

ԳԵՂԱՄ ՓԵՐՈՎԲԵԱՆ

ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Ա

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՇՐՋԱՆ

-ԱՄԷՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔ ՎԵՐԱՊԱՀՊԱՆՈՒԱԾ Է ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ-

ՄԱՅԵՆԱՇԱՐ ԺԱՄԱՆԱԿ
ՕՐԱԹԵՐԹԻ - ԹԻՒ 2

ԻՍԹԱՆՊՈՒԼ 1968

ԾԱՆՕԹԱՑՈՒՄ

Հայ պատմագրական երկերու համեմատ համադրութիւն մըն է ներկայ աշխատութիւնը, ուստի չ'ենթադրեր որեւէ նորութիւն՝ պատմագիտական հայեցումով:

Յատկապէս ուզած եմ անուանել զայն՝ ՍԻՄԱՆ ԴՍԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ, որպէսզի ընթերցողը առաջին տողէն իսկ դիտնայ թէ վէպական առանձնայատկութիւններն են որ առանցքը կը կազմեն այս երկասիրութեան:

Վեց բաժնի մէջ ներկայացնել ծրագրած եմ այս աշխատութիւնը: Առաջին բաժինը կամ մասը պիտի կրէ Հայկազանց Երջան անունը, եւ պիտի բովանդակէ Հայկ Նահապետի տիրակալութեան օրերէն սկսեալ մինչեւ Արտաշէսեան Արտաւազդի անկումը, այսինքն՝ Հայկազանց տիրապետութեան սկիզբէն, մինչեւ Հայկազեան թագաւորութեան բարձումը:

Յաջորդ մասերէն երկրորդը՝ պիտի ըլլայ Հայ «Արշակունի թագաւորութեան Երջանը», երրորդը՝ «Պարսիկ Մարզպաններու եւ Արաբ Ոստիկաններու Երջանը», չորրորդը՝ «Բագրատունիներու թագաւորութեան Երջանը», հինգերորդը՝ «Ռուբինեաններու թագաւորութեան Երջանը» եւ վեցերորդ մասը պիտի բովանդակէ՝ «Պետականութենէ զրկուած Հայ ժողովուրդի Գոյատեւման Երջանը», այսինքն՝ մինչեւ քսաներորդ դարու սկիզբը:

Իւրաքանչիւր բաժնի համար օգտագործուած երկերու ցուցակը պիտի ներկայացնեմ մասերու հիւրաստարակութենէն առաջ, որպէսզի ընթերցողը

նախապէս գիտնայ թէ ո՞ր սկզբնաղբիւրները եւ ո՞ր ուսումնասիրութիւնները հիմ ծառայած են ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ պատրաստութեան:

Յայտնի է բոլորին, թէ ժողովուրդի մը պատմութեան մէջ բնորոշ նշանակութիւն ունին աչխարհագրական վայրերն ու ժամանակագրական կարգերը: Ազգի մը պատմութեան այս երկու հիմնական յատկանիշերը սակայն, յարաբերականութիւն մը կամ անատուգութիւն մը կը ներկայացնեն, մանաւանդ երբ վերաբերին պատմական անցեալներու: Արդի պատմագիտութիւնը, հակառակ իրեն օժանդակ այլ գիտութիւններուն, չէ կրցած դեռ որոշապէս ատուգել ժամանակը՝ բազմաթիւ պատմական իրողութիւններու: Շատ մը եղելութիւններու մասին, պատմագիտութեան ընդունած տարեթիւերը՝ կա՛մ մերձաւոր են եւ կամ ոչ–վճռական: Ի մտի ունենալով այս պարագան, եւ մանաւանդ նկատի առնելով Աւանդական պատմութեան մը մէջ վիպական պատչաճութիւնները, նախընտրեցի Հայոց պատմական իրադարձութիւններու թուականները քաղել՝ մեծանուն պատմաբան Հ. Մ. Զամչեանի ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ գործին երրորդ հատորի վերջաւորութեան արձանագրուած տարեթիւերու ցուցակէն:

ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑի մէջ յիշատակուած աչխարհագրական անուններուն առընթեր, նչանակած եմ նաեւ այդ վայրերու արդի անունները, յատկապէս թափ տալու համար ընթերցողին մտքի աչխուժութեան:

Այս առթիւ չնորհակալութիւն կը յայտնեմ «ԺՍ. ՄԱՆԱԿ» օրաթերթի ընտանիքին, որ փափաքեցաւ

լրագործել իմ համեստ վաստակիս հրատարակութիւնը:

Անվերապահ շնորհակալութիւններս նաեւ «ԺԱՄ ՄԱՆԱԿ» օրաթերթի Աւագ խմբագիր՝ Պր. Մարտիրոս Գօչունեանի, որ թելադրեց ինծի, արդի ընթերցողին համար դրի առնել, Հայ ժողովուրդին վերաբերեալ՝ Հայ պատմագրական աղբիւրներուս վկայութիւնները:

ԳԵՂԱՄ ՔԵՐՈՎԲԵԱՆ

Ուսուցիչ՝ Փիլիսոփայութեան եւ
Հայ լեզուի ու Գրականութեան պատմութեան

ՇԻՇԻԼԻ – Ապրիլ 1968

ՍԿԻԶԲ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Կը պատմուի թէ.. Պարսիկներու Արքայ՝ Արշակ Մեծ, երբ ապստամբեցաւ Մակեդոնացիներու դէմ եւ յաջողեցաւ Նինուէի մէջ սպաննել Սելեւկեաններու թագաւոր՝ Անտիոքոսը, իր տիրապետութիւնը ծաւալած եղաւ ոչ միայն Արեւելեան երկիրներու եւ Ասորեստանի, այլեւ ամբողջ աշխարհի վրայ:

Արշակ Մեծ, որ կը կոչուէր նաեւ Միհրդատ, Պարթեւական տոհմէն էր, եւ որպէսզի անխախտ մնայ իր աշխարհակալ թագաւորութիւնը, կ'ուզէր որ իր տոհմէն մէկը տիրէ Հայաստանի վրայ: Ասոր, Քրիստոսէ առաջ 149 թուականին, իր փոքր եղբայրը՝ Վաղարշակը, թագաւոր կարգեց Հայոց երկրին ու անոր յանձնեց Մծբինը (Նասայպին) իբրեւ թագաւորական քաղաք: Վաղարշակին տուաւ Ասորեստանի արեւմտեան կողմէն մաս մը, Պաղեստինը, Միջերկրականի եւ Սեւ Ծովու միջեւ գտնուած հողամասը, Պոնտոսի ծովէն սկսեալ ամբողջ կովկասը՝ մինչեւ Կասպից ծով (Հազար տենիզի) նաեւ Ատրպատականը (Ազարպէյճան) եւ տակաւին մինչեւ հոն՝ ուր կը հասնին մարդկային մտքն ու քաջութիւնը, որովհետեւ, ինչպէս գիտենք, քաջերու սահմանը իրենց ձիովն է, որքան կարէ՝ այնքան կը տիրակալէ:

Վաղարշակ, իր իշխանութիւնը հաստատելէ յետոյ ուզեց գիտնալ թէ իրմէ առաջ ովքե՞ր, կամ ի՞նչպիսի մարդիկ տիրած են Հայաստանի վրայ:

Արդեօք լինք, քաջերո՞ւ թէ վատերու տեղն է դրաւած: Եւ ան դաւ, Մար Աբաս Կաթինա անուն՝ քաղդէական եւ ցունական դպրութեան համուռ՝ լմաստուն Ասորի մը, եւ արժանաւայել նուէրներով ղրկեց զայն իր մեծ եղբօր՝ Արշակի մօտ, խնդրելով որ արտօնէ Մար Աբաս Կաթինային՝ մտնել արքունական դիւանը:

Այս առթիւ, Հայոց Վաղարշակ թագաւորը, հետեւեալ նամակը գրեց Պարսից արքայ՝ Արշակ Մեծի:

ՀԱՅՈՑ ՎԱՂԱՐՇԱԿ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՊԱՐՍԻՑ ԱՐՇԱԿ ՄԵԾ ԱՐՔԱՅԻ

«Ցամաքի եւ ծովու Արշակ թագաւոր, որու անձն ու կերպարանքը նման է մեր աստուածներուն, իսկ բանտն ու յաղթանակները՝ գերազանց են քան բոլոր թագաւորներունը, եւ խելքին ընդարձակութիւնը այնպէս է, ինչպէս՝ երկինքը երկրի վրայ: Ձու կրտաւ եղբայրդ ու ընտանիդ՝ Վաղարշակը, որ քու կողմէ թագաւոր կարգուեցաւ Հայոց, արեւշատութիւն կը մաղթէ քեզի ու մշտական յաղթութիւն: Եւ որովհետեւ պատուէր ընդունեցի քեզմէ, հոգածու ըլլալ հանդէպ ամէն քաջութեան ու լմաստութեան, երբեք անփոյթ չգտնուեցայ քու խրատիդ նկատմամբ, այլ ամէն բանի լնամք եւ հոդ տարի, որքան որ ներեցին մխիթ ու կարողութիւնս: Եւ հիմա քու խնամակալութեանդ չնորհիւ թագաւորութիւնս հաստատելով, մտադրեցի տրվիլ թէ ինձմէ առաջ ովքե՞ր տիրած են Հայաստանի, եւ ո՞ւրկէ են այս նախարարութիւնները որ այստեղ կան, որովհետեւ չկան որոշ կարգեր ու մեհենական պաշտօններ, որոնցմէ

յայտնի ըլլան այս երկրի գլխաւորներուն առաջինն ու վերջինը, չկայ նաեւ որեւէ օրինաւոր բան. այլ ամէն ինչ խառնիխուռն է ու վայրենի: Ուստի, կ'աղաչեմ քեզի Ով Տէր, որ հրամայես բանալ արքունական դիւանը այն մարդուն առջեւ, որ կուգայ ներկայանալ քու հզօր թագաւորութեանդ, որպէսզի քու եղբօրդ ու զաւկիդ վատիաքածը դուն ես ու բերդ անմիջապէս: Վստահ եմ թէ այն դոհացումը զոր ես պիտի ունենամ քու կամքդ կատարելով, քեզի եւս ուրախութիւն պիտի պատճառէ: Ողջ ըլլայ աստուածներու մէջ քու երեւելի բնակութիւնդ»:

Եւ Արշակ Մեծ, ընդունելով Մար Աբաս Կատինայի ձեռքով եկած այս դրութիւնը, ուրախ սրտով կը հրամայէ բանալ անոր առջեւ արքունական դիւանը, որ Նինուէի մէջ կը գտնուէր, մինչեւոյն ատեն կ'ուրախանայ որ այսպիսի մտադրութիւն ունի իր եղբայրը, որուն վստահած էր կէսը՝ իր թագաւորութեան:

Եւ Մար Աբաս Կատինա կը պրպտէ բոլոր մատեանները ու կը գտնէ Յունարէն գրուած գիրք մը որ ունէր հետեւեալ վերնագիրը. «Այս մատեանը Աղեքսանդր Մեծի հրամանով Քաղդեերէն լեզուէ թարգմանուած է Յունարէնի ու կը պարունակէ խալական հիներու եւ նախնիքներու պատմութիւնները»:

ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄԸ ՆԻՆՈՒԷԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ ԳՏՆՈՒԱԾ ՄԱՏԵԱՆԻՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆ

Նինուէի արքունական դիւանին մէջ, Մար Աբաս Կատինայի գտած այս մատեանին համաձայն, Հրեղեղէն յետոյ աշխարհի վրայ տիրեր էին Հրուանը, Տիտանը եւ Յապետոսթէն, այսինքն

Սեմը, Քամը եւ Յաբեթը, որոնք Նոյ Նահապետի որդիներն էին։

Եւ մեր բուն նախնիքը, նոյն այս մատեանին համաձայն, դոյացեր է Յաբեթէն, որուն առաջին զաւակը եղեր է Գամեր։ Գամերի թիրաս անուն որդին երկու զաւակները կոչուեր են՝ Ասքանազ եւ Թորգոմ։ Իսկ Թորգոմի որդին՝ Հայկ, ըմբռստացեր է Բէլը բռնակալութեան դէմ. եւ այս Բէլը, որ կը կոչուի եղեր նաեւ Ներբուդ, Քամին՝ այսինքն Ցիտանին սերունդէն է եղեր։

Ահա այսպէս ոլոռած է եղեր մեր ազգին հաւատոի ջատմութիւնը այդ մատեանին մէջ, եւ Մար Աբաս Կատինա ընդօրինակեր է զայն Յոյն եւ Ասորի տառերով, բերեր է Մծբին, ու յանձներ է Վաղարշակ Թագաւորին։

Պայէլչակազմ եւ քաչ աղեղնաւոր արի Վաղարշակը, դեղեցկախօս եւ հանճարեղ այս Թագաւորը, առեր ու դանձերուն ամենակարեւորը համարեր է զայն. ուստի, հրամայեր է մեծ դժուարութեամբ պահել արքունիքի մէջ, եւ սնիլէ մաս մըն ալ պրոշմել արձանի վրայ։

Մար Աբաս Կատինայի Նինուէէն բերած Հոյոց Պատմութեան սկիզբն է այսպէս.— «Աստուածներէն առաջինները ահեղ էին ու երեւելի, եւ կը հանդիսանային մեծամեծ բարիքներու պատճառ, աչքառնի ու բազմամարդութեան սկիզբ։ Աստուածներ ծնաւ հսկաներու սերունդը, անհեթեթ ու յաղթանդամ մարմնով, վիթխարի մարդիկ, որոնք անբարեպաշտութեամբ յղացան աշտարակաշինութեան անօրէն դաղափարը, եւ վտրձեցին իրագործել։ Աստուածները բարկացան, ահագին հուպ փչեց ու կործանեց աշտարակը, եւ մարդոց լեզու-

ները խառնակեցան. ուստի ազմուկ եւ չփոթութիւն պատահեցաւ իրենց մէջեւ: Ասոնցմէ մէկն էր նաեւ Յապետոսթեան Հայկը, հաստ ազեղնաւոր ու հզօր նետաձիգ, անուանի այս նախարարը»:

Մար Աբաս Կաթինայի քաղած տեղեկութիւններուն համաձայն, Հայկը՝ վայելչակազմ, վիթխարի մարմնով, դանդրահեր, վառ աչքերով, հաստատարազուկ հսկայ մըն էր: Ան, քաջաբար ընդդիմացաւ բոլոր անոնց, որ կ'ուզէին տիրապետել միւս հսկաներուն եւ դիւցազուններուն վրայ. ան մերժեց ընդունիլ նաեւ Բէլի բռնատիրութիւնը: Եւ այս պատահեցաւ այնպիսի ատեն մը, երբ աշխարհի վրայ ցրուած մարդկային ցեղերը կը բաժնուէին ուժեղներու մէջեւ, հսկաները իրար կը խողխողէին, ու Բէլ կը յաջողէր բոլորին վրայ տիրել՝ բռնութեամբ:

ՀԱՅԿԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԲԷԼԻ ԲՌՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Հայկ որ ազատասէր անձ էր, չուզեց ենթարկուիլ Բէլի, ուստի, Բաբելոնի մէջ իր Արմենակ որդին ծնելէ յետոյ, զաղթեց դնաց Արարատի երկիրը, որ կը գտնուէր Բաբելոնի հիւսիսային կողմերը, իր հետ ունենալով իր զաւակները, իր թոռները, մեւոյ ներքհարիւր զօրաւոր մարդիկ, իր ծառաները, իրեն յարած եկուորները, եւ վերջապէս իր ամբողջ տունն ու տեղով, իր բնակութիւնը հաստատեց լերան մը ստորոտը՝ դաշտավայրի մը վրայ, ուր կ'ապրէին նախապէս եկած տակաւաթիւ մարդիկ, որոնք հնազանդեցան իրեն, եւ այլ բոլորը իրրեւ ժառանգութիւն տուաւ իր թոռանը՝ Կադմոսին, եւ ինքը իր ընտանիքով ու իրեն հպա-

տակ մաս մը մարդերով, դնաց դէպի հիւսիս-արեւմուտք, հաստատուեցաւ լեռնապաչտի մը վրայ, եւ այս տեղը անուանեց Հարք, ցոյց տալու համար թէ այստեղի բնակիչները՝ հայրերն են Թորգոմի տան սերունդին: Հոս չինեց նաեւ պիւղ մը, զոր իր անունով անուանեց Հայկաշէն:

Իսկ Տիտանեան Բէլը, երբ իր թագաւորութիւնը պարտադրեց բոլորին, հիւսիսային կողմ ղրկեց իր զաւակներէն մէկը եւ իրեն հաւատարիմ մաս մը մարդիկ, որպէսզի Հայկին յայտնեն սա պատգամը «Ինչո՞ւ կը բնակիս դուրս սահմանիդ մէջ, եկուր, տաքցուր ու մեղմացուր քու հպարտ բնաւորութեանդ տառապեալ ցրտութիւնը, հնազանդէ ինծի եւ տպրէ խաղաղութեամբ իմ երկրիս մէջ՝ ո՛ւր որ կ՚ուզես»: Ինչո՞ւ եղաւ Հայկի պատասխանը՝ Բէլի պատգամաւորներուն, որոնք ձեռնունայն վերադարձան Բաբելոն:

Տիտանեան Բէլ, երբ մերժումի պատասխանն առաւ, զօրք հաւաքեց Հայկի դէմ, ու հեռեւակ զինուորներու մեծ բազմութեամբ, արշաւեց դէպի հիւսիս եւ հասաւ Արարատի երկիրը, որ կը գտնուէր Վանայ լճի հարաւակողմը, այսինքն հոն՝ ուր հաստատուած էր Կադմոսի տան բնակութիւնը: Կադմոս, արտըն[illegible]աց սուրհանդակները ուղարկեց եւ յետոյ ինք ալ միասին գնաց Հայկի մօտ, եւ անոր յայտնեց հետեւեալը.«Ո՛վ դիւցազուններու մեծաւոր, դիտցած եղիր թէ Բէլը՝ յաւերժական քաջերով ու յաղթահասակ հսկայ ռազմիկներով, կռուելու կուգայ քեզի դէմ: Երբ լսացայ թէ ան՝ մօտեցած է իմ հողերուս, միասյ եւ ահաւասիկ հասյ լուր տալու քեզի. ուստի, խորհէ անմիջապէս, թէ ի՛նչ ելիսի ընես»:

Իսկ Բէլը, յանդուգն եւ յաղթանդամ իր բազմաթիւ զինուորներով, զառիվար հոսող սաստիկ յորձանքի մը պէս, կը փութար հասնիլ Հայկի բնակութեան սահմանները, վստահ ըլլալով իր զօրաւոր մարդոց ուժին ու քաջասրտութեան վրայ:

Այն ատեն, ուչիմ եւ խելացի հսկան, դանդրահեր ու խայտաղէն Հայկը, անմիջապէս հաւաքեց իր որդիներն ու թոռները, թէեւ թուով չատ նուազ՝ բայց քաջասիրտ աղեղնաւոր մարդիկ, ինչպէս նաեւ ուրիշներ, որ իր հպատակներն էին, գնաց՝ Լերքը հասաւ ծովակի մը (Վանայ լճին) որուն ջուրը աղի է, եւ համբաւաւոր է իր մանր ձուկերով: Հոն՝ սա պատգամը տուաւ իր քաջերուն. «Երբ մենք դէմը ելլենք Բէլի զօրքերուն, պէտք է չանանք դրաւել այնպիսի դիրք մը, որ ճիշդ մեր դիմացը զուգադիպի Բէլը, կանգնած՝ իր քաջերուն ամբոխին մէջ, որպէսզի, կա՛մ մեռնինք, եւ մեր ցեղը ծառայ դառնայ Բէլին, եւ կամ, անոր վրայ ցոյց տանք մեր մատներուն յաղողութիւնը, յրրուեանք անոր զինուորները, եւ մե՛նք ըլլանք յաղթականը՝ այս պատերազմին»:

ՀԱՅԿԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԲԷԼԻ ԴԷՄ

Եւ բաւական ճամբայ կտրելէ ետք, Հայկի քաջամարտիկները հասան բարձր լեռներով շրջապատուած դաշտաձեւ վայր մը, ուր գետի մը հոսանքին աջ կողմը, բարձրաւանդակի մը վրայ դիրք դրաւեցին: Եւ երբ իրենց դէւխները բարձրացուցին, տեսան թէ Բէլի բազմամբոխ զօրքերը, երկրի մակերեսին վրայ տարածուած՝ յանդուգն յարձակումով կը մօտենան իրենց: Իսկ Բէլը, բազմաթիւ թիկնապահներով շրջապատուած, հան-

զարտ կանգնած էր գետին ձախ կողմը՝ բլուրի մը մը վրայ, ուրկէ կարելի էր դիտել ճակատամարտի բոլոր անցքերը: Հայկ ճանչցաւ սպառազինուած այդ չոկատի խումբը, որուն առջեւ կեցած էր Բէլ, շրջապատուած՝ սպառազինեալ ընտիր քաջերով. բայց բաւական հեռաւորութիւն կար Հայկին՝ ու Բէլի չոկատին միջեւ:

Եզերքը նշաններով զարդարուած՝ երկաթէ գլխանոց մը կը կրէր Բէլ. թիկունքին եւ լանջքին վրայ պղինձէ տախտակներ ունէր, ու սրունքներուն եւ բազուկներուն վրայ՝ պահպանակներ. մէջքէն կապած էր գօտի, ձախ կողմէն կախած էր իր երկսայրի սուրը, ալ ձեռքով բռնած էր ահագին նիզակ մը, իսկ ձախովը՝ վահան. իր երկու կողմերը կանգնած էին քաջարի թիկնապահներ:

Հայկ, երբ տեսաւ սպառազինուած Տիտանեանը եւ անոր ընտիր ռազմիկները, հրամայեց Արմենակին ու իր երկու որդիներուն, որ դիրք գրաւեն իր ալ կողմը, իսկ Կադմոսն ու իր միւս զաւակներէն երկուքը կեցուց իր ձախ կողմը, որովհետեւ առանք կորովի էին աղեղ եւ սուր գործածելու մէջ:

Մնացեալները՝ եռանկիւնի ձեւով դիրքաւորեց իրետին, ինքը առաջ անցաւ ու հանդարտօրէն սկսաւ յառաջանալ:

Երբ գետին եզերքը հասան, Հայկ իր ահեղագոչ ձայնով հարցուց Բէլին.

— Ինչո՞ւ եկար իմ երկիրս. գնա՛, վերադարձիր քու տեղդ, որպէսզի իմ ձեռքովս չմեռնիս այսօր. չատ լաւ գիտես դուն, որ նետս չի՛ վրիպիր երբեք:

— Եկայ անոր համար որ (պատասխանեց Բէլ) իմ զինուորներուս ձեռքը չիյնաս դուն եւ չմեռնիս.

եկո՛ւր հնազանդէ լինի, բոլոր հպատակներուս պէս՝ իրրեւ աստուած պաշտե՛ղիս եւ խաղաղութեամբ ապրէ իմ հայրենիքիս մէջ։

Բէլի այս անբարուական խօսքերը չատ բարկացուցին Հայկը, ուստի սա եղաւ իր վերջին պատասխանը.

— Ո՛չ թէ աստուած, այլ չո՛ւն ես դուն, եւ չուներու երամակ է քու ժողովուրդդ, արդար պատիժ պիտի տամ այսօր եւ քու գլխուդ պիտի տեղացնեմ իմ կապարճիս մէջ գտնուած բոլոր նետերը։

Յապետոսթեան Հայկի եւ Տիտանեան Բէլի միջեւ փոխանակուած այս սպառնական խօսքերէն ետք, երբ ճակատ-ճակատի եկան երկու կողմի հրամանները, ահ ու սարսափ պատճառեցին իրարու՝ իրենց յարձակումի վայրագութեամբ, եւ ահագին դղրդիւն բարձրացաւ երկրի վրայ։ Բազմաթիւ յաղթանդամ քաջեր, սուրի բերանի հանդիպելով, դեռեւին տապալեցան դիահաւաք, եւ երկու կողմին համար ալ անպարտելի մնաց այս ճակատամարտը։

Տիտանեան արքան զարհուրեցաւ, երբ տեսաւ այս անսպասելի հետեւանքը, եւ սկսաւ ետ-ետ բարձրանալ այն բլուրէն՝ ուրկէ իջած էր, որովհետեւ կը խորհէր իր պահակազօրքին մէջ ամրանալ, մինչեւ որ իր ամբողջ զօրքը հասնէր, եւ ինք կարենար վերստին ճակատ յօրինել։

ՀԱՅԿ ԿԸ ՅԱՋՈՂԻ ՍՊԱՆՆԵԼ ԲԷԼԸ ԵՒ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏԷ ԻՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Աղեղնաւոր Հայկը, հասկցաւ Բէլի նպատակը, առաջ նետուեցաւ, մօտեցաւ Տիտանեան արքային, մինչեւ վերջին կէտը պրկեց իր լայնալիճ աղեղը,

եւ անոր կուրծքի տախտակին դիպեցուց երիքթեւեան նետը, որ ծակեց անցաւ թիկունքին մէջէն ու դեսին մխրճեցաւ: Ահա այսպէս տապալեցաւ եւ իր վերջին չունչը փչեց դառդ Տիտանեանը: Իսկ Բէլի զինուորները այս մեծ քաջադործութիւնը տեսնելով՝ վախան, եւ րաքանչիւրը իրենց երեսին ուղղութեամբ:

Հայկ, այս յաղթանակին է պատիւ, ճակատամարտի դաշտին վրայ չինեց աւան մը, որ անուանեց՝ Հայք. եւ այս պատճառով, դաւառը կոչուեցաւ Հայոց–Ձոր: Իսկ այն բլուրը՝ ուր ինկաւ Բէլ իր քաջ ռազմիկներով՝ Գերեզմանք կոչեց Հայկ:

Մար Աբաս Կատինայի մատենին մէջ կը պատմուի նաեւ. Թէ Հայկի հրամանէն հնազանդին, դեղերով զմռսեցին Բէլի դիակը եւ տարին Հարք, բարձրր տեղ մը թաղեցին, է տես իր կիներուն ու զաւակներուն: Իսկ Հայոց երկիրը, մեր նախնի Հայկին անունով կոչուեցաւ՝ Հայք:

Հայկ, երբ յաղթական վերադարձաւ իր բնակավայրը, պատերազմի աւարէն մեծ բաժին մը պարգեւեց իր կաղմոս թոռան, եւ իր հպատակներէն անուանի մարդիկ տուաւ անոր: Հրամայեց կաղմոսին, որ նախկին տեղը հաստատէ իր բնակութիւնը, եւ ինք դնաց ապրիլ հոն՝ ուր անուանած էր Հարք:

Տակաւին երկար տարիներ ապրեցաւ Հայկ, եւ ութսուն տարուան մխրակալութենէ մը յետոյ՝ երբ մահը հասաւ, իր ամբողջ տոհմը յանձնեց Արմենակին, որ աչխարհ եկած էր Բաբելոնի մէջ:

Արմենակ, իր եղբայրներէն երկուքին՝ Մոռինու Մանաւազին եւ Մանաւազի որդի՝ Բագին թողուց Հարքը իր ամբողջ չրջակայքով: Ասոնցմէ Մա-

Նաւապետը ժառանգեց Հարքը, որ Մանաւազի անունով կոչուեցաւ Մանաւազակերտ (Մանազկերտ կամ Մալազկերտ), իսկ Մանաւազի որդին՝ Բազ, տիրացաւ աղի ծովու հիւսիս-արեւմտեան եզերքին (նախ՝ Ներկայիս՝ Ալաթ եւ դէպի արեւմուտք) եւ այս գաւառը ու ծովը անուանեց իր անունով՝ Բզնունեաց ծով (վանայ ծով): Կը սպասմուի թէ առնոցմէ ծնան Մանաւազեան ե. Բզնունեան նահապետութիւնները: Իսկ Խոռը ժառանգեց հիւսիսային կողմը (Նախիկ յճի շրջակայքը՝ միջեւ Բուլանըխ. ներկայիս՝ Նախիկ կէօլ եւ Պուլանըք) հոն բազմացաւ իր ընտանիքը, եւ Խոռ հիմնեց աւաններ, ու անկէ սերեցաւ Խոռխոռունիներու տոհմի մեծ նախարարութիւնը, քանի եւ անուանի մարդիկ՝ որոնք միչտ երեւելի եղած են մեր պատմութեան մէջ:

Եւ Արմենակ, Մանազկերտի դաչտավայրը իր եղբայրներուն թողլէ ետք, հաւաքեց իր ընտանիքի մնացեալ անդամները ու հպատակները եւ ճամբայ ելաւ դէպի հիւսիս-արեւելք:

Ան գնաց բնակութիւն հաստատել՝ բարձրադիր լեռներով շրջապատուած խորունկ դաչտավայրի մը մէջ, որուն արեւմտեան կողմէն կարկաջահոս գետ մը կուգայ կը կիսէ զայն, եւ արեւելեան մասը դաչտին՝ արեւուն տակ փռուած՝ կ'երկարի իր ամբողջ տարածութեամբ. լեռներու ստորոտներէն կը բղխին բազմաթիւ վճիտ աղբիւրներ, որոնք կը միանան, գետեր կը կազմեն ու դաչտի եզերքէն կը հոսին հեզաբար, այնպէս՝ ինչպէս պատանիները կը պտտկին աղջիկներուն չուրջ, իսկ հարաւային երկնասլաց լեռը՝ իր սպիտակափառ գագաթով, երկրէն բուսած պէս ուղիղ կը բարձրանայ դէպի վեր:

ՅՐՄԵՆԱԿ ԵՒ ԻՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻՆ ԱՅՍՕՐՈՒԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Ահա բարձրադագաթ լեռներով չրջապատուած այդ խորունկ դաշտավայրին մէջ է որ Արմենակ հաստատեց իր բնակութիւնը, բարեզարդեց այդ դաշտին հիւսիսային կողմի մէկ մասն ու այդ տեղի ամենաբարձր լերան նոյն կողմի ստորոտը, եւ իր անունին նմանութեամբ՝ Արմենակ այդ լեռը անուանեց՝ Արագած (Ալագէօզ տաղը), *իսկ կալուածները՝ Արագածոտն կամ «ոտն Արագածու»:*

Բոլորովին անբնակ չէին այդ տեղերը, երբ մեր նախնին՝ Հայկը առաջին անգամ եկած էր հոն, բայց Արմենակ իր քառասունվեց տարուան տիրակալութեան չրջանին, շատ աւելի չէնցուց այդ երկիրը: Արմենակ երկար տարիներ ապրեցաւ դեռ՝ իր Արմայիս որդին աշխարհ գալէ յետոյ, եւ երբ մեռաւ, Արմենակին յաջորդեց իր զաւակը՝ Արմայիս: Արմայիս, իր բնակութիւնը հաստատեց դեռ եղերքը՝ բլուրի մը վրայ եւ իր անունով Արմաւիր անուանեց այդ տեղը (ներկայիս Հոկտեմբերեանի շրջանին մէջ, Արմաւիր գիւղի մերձակայքը), *իսկ այդ գետը, իր թոռան՝ Արտոյի անունով կոչեց Երասխ* (Արաքս գետ–Արաս ձեւերի):

Արմայիս ունէր Շարա անուն զաւակ մը, որ համբաւաւոր էր իր չատակերութեամբ: Արմայիս, իր այս որկրամոլ զաւկին նուիրեց բարեբեր դաշտ մը, ուրկէ բազմաթիւ ջուրեր կը հոսէին եւ կ'ոռոգէին այդ հողերը: Շարա, որ բազմազաւակ էր, ընտանեօք գնաց հաստատուեցաւ հոն, եւ այդ գաւառը իր անունով կոչուեցաւ Շիրակ (Շատ բնդարձակ էր այս գաւառը եւ կը գտնուէր Ախուրեան գե-

տի– Արփաչայ– երկու ափերուն դաշտային մասերուն վրայ եւ Հայաստանի ամէնէն բարեբեր վայրը կը նկատուէր): *Արդարեւ Շիրակի նման արգաւանդ ու բերրի երկիր մը միայն կրնար դոհացում տալ Շարայի չատակերութեան, ուստի Հայոց մէջ տարածուած է հետեւեալ առածը որ կ'ըսէ. «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարք չեն»* –Եթէ քու որկորդ Շարայի կոկորդ է, մեր ամբարները Շիրակի շտեմարանները չեն:–

Արմայիսն ալ երկար տարիներ ապրեցաւ իր Ամասիա որդին աչխարհ գալէ առաջ՝ ու յետոյ, քառասուն տարի տիրակալեց իր երկրին, եւ մեռաւ խոր ծերութեան մէջ:

Ամասիա բնակեցաւ Արմաւիրի մէջ, ուր ծնան կարգաւ՝ Գեղամը, քալ Փառոխն ու կայտառ Ցոլակը: Եւ այս զաւակները աչխարհ գալէ յետոյ, Ամասիա անցաւ Երասխ գետի միւս կողմը, գնաց մերձակայքը հարաւային լերան (Մասիս լեռ–Աղրը տաղ) *եւ հոն՝ լերան ստորոտի խորչերուն մէջ՝ մեծածախս երկու տուն չինեց, մէկը՝ արեւելեան կողմ մի աղբիւրներուն մօտ, որ կը բղխին լերան ստորոտէն, իսկ միւսը՝ նախորդին արեւմտեան կողմը, հետուտն մարդու մը համար կէս օրուան ճամբու հեռաւորութեամբ: Ամասիա, ժառանգութիւն տուաւ այս տուները իր երկու որդիներուն՝ քալ Փառոխին ու կայտառ Ցոլակին, որոնք այնտեղ ապրեցան եւ իրենց անունով կոչեցին այդ տեղերը, առաջինը՝ Փառախոտ, իսկ երկրորդը՝ Ցոլակերտ* –Փառախոտ եւ Ցոլակերտ աւանները կը գտնուէին Մասեացոտն գաւառի մէջ. ներկայիս Տողուպայազէտի մերձակայքը–: *Եւ Ամասիա իր անունով՝ Մասիս անուանեց այդ լեռը* (Մասիս լեռը կը կոչուի

նաեւ Արարատ լեռ–Աղրը տաղ) *եւ ինք վերադարձաւ Արմաւիր, քիչ տարիներ եւս ապրեցաւ հոն, ու մեռաւ երեսուներկու տարուան տիրակալութենէ մը յետոյ:*

ԳԵՂԱՄ ԵՒ ԻՐ ԶԱՒԱԿՆԵՐԸ Կ'ԸՆԴԱՐՁԱԿԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Եւ Գեղամ տարիներ ետք, Արմաւիրի մէջ ոչ եր նկաւ զաւակի մը, զոր անուանեց՝ Հարմա. եւ Արմաւիր քաղաքը իր բնակիչներով միասին Հարմայի թողուց ու ինք գնաց հիւսիս–արեւելեան մեծ լեռան շրջակայքը, ծովակի մը ափերը. բարեզարդեց այդ ծովեզերքը, բնակչութիւններ հաստատեց հոն (Քրիստոսէ հազար լիներ հարիւր տարի առաջ) ու իր անունով այդ լեռը անուանեց՝ Գեղ կամ Գեղասար եւ այդտեղի բնակչութիւնը՝ Գեղարքունի, որ մինչեւոյն ատեն անունը եղաւ այդ ծովուն –ներկայիս Սեւանայ լիճ կամ Գեղամայ լիճ կէօհչէ կէօլ–:

Այստեղ աշխարհ եկաւ իր Սիսակ որդին, որ բարձրահասակ ու թիկնեղ, վայելչակազմ, հարտասան եւ քաջ ազեղնաւոր կարիճ մը եղաւ: Գեղամ, Սիսակի տուաւ իր ստացուածքի մեծ մասը ու բազմաթիւ ծառաներ եւ ժառանգութեան սահմանները՝ Գեղամայ ծովէն դէպի արեւելք մինչեւ այն դաշտը, ուր Երասխ գետը կը կտրէ ձիւղ լեռները, կ'անցնի երկար ու նեղ ձորերէն եւ ահագին աղմուկով կը թափի վար: Ահա հոս ապրեցաւ Սիսակ, չէնցուց իր բնակութեան սահմանները, ունեցաւ արժանաւոր զաւակներ, որոնց սերունդները բազմաթիւ քաղաքներ շինեցին մեր տուն դարերու ընթացքին, զորաւոր նախարարութիւններ

ըէն մէկը հանդիսացան Հայկազանց թագաւորութեան եւ արժանացան արծաթեայ դահ, մարգարտէ վարսակալ, վարազագիր մատանի, կարմիր կօշիկ ու ոսկի մակն ունենալու իրաւունքին: Սիսակեաններու երկիրը կոչուեցաւ Սիւնիք, զոր Սիսական կը կոչեն Պարսիկները, ինչ որ աւելի կը պատչաճի Սիսակի անունին:

Գեղամ, Սիւնեաց երկիրը Սիսակի յանձնելէ յետոյ, վերադարձաւ հարաւ-արեւմուտքի դաչտը, եւ լերան ստորոտին՝ ամուր ձորակի մը մէջ չինեց աւան մը, որուն անունը կոչեց Գեղամ, որ աւելի յետոյ, իր Գառնիկ թոռան անունով կոչուեցաւ՝ Գառնի: Այլեւս հոն ապրեցաւ. Գեղամ, մինչեւ իր կեանքին վերջը, եւ ընդամէնը չիսուն տարուան տիրակալութենէ մը ետք, իրեն յաջորդ թողուց իր անդրանիկ զաւակը՝ Հարման:

Հարմայի տիրապետութիւնը տեւեց երեսունըմէկ տարի, մինչ ապրեցաւ Արմաւիրի մէջ, յըղկուած քարերով չինուած պարիսպով մը օժտեց այս քաղաքը, դեղեցիկ չէնքերով զարդարեց Արմաւիրը եւ երբ մահը հասաւ, երկրին իշխանութիւնը յանձնեց իր զաւկին՝ Արամի:

Շատ քաջագործութիւններ կը պատմուին այս Արամի մասին, եւ մենք դիտենք թէ ան է առաջինը, որ չորս ուղղութեամբ ընդարձակած է Հայաստանի սահմանները: Արամի չնորհիւ է որ Մեծ Հայքի հողերուն կցուած է նաեւ Փոքր Հայքը, որ այն ատեններն կը բաղկանար երկու մասերէ՝ Առաջին Հայք եւ Երկրորդ Հայք: Արամ, իր յաղթական պատերազմներով, յաջողած է տիրել՝ Կապադովկիայէն մինչեւ Պոնտացիներու երկիրը տարածուած հողամասին, որ կոչուած է Առաջին Հայք,

ինչպէս նաեւ Պոնտոսէն մինչեւ Եփրատ գետի ափերամեան կողմը, որ անուանուած է Երկրորդ Հայք: Այս է դլխաւոր պատճառը, որ օտար ազգերը Արամի անունով կ'անուանեն մեր երկիրը, ինչպէս Յոյները՝ Արմէն, եւ Պարսիկներն ու Ասորիները՝ Արմենիք:

ԱՐԱՄԻ ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Աչխատասէր եւ հայրենասէր մարդ էր Հայկեան Արամ, այնպէս որ աւելի լաւ կը համարէր մեռնիլ իր հայրենիքին համար, քան տեսնել թէ օտարներ կը կոխոտեն հայրենի հողերը եւ կը տիրեն իր արիւնակից հարազատներուն վրայ: Ուստի, Ասորեստանի թագաւոր Նինոսի տիրակալութենէն քիչ տարիներ առաջ, հարեւան ազգերու պատճառած նեղութիւններէն բարկանալով՝ Արամ իր հպատակներէն մօտաւորապէս չիսուն հազար հոգինոց աղեղնաւորներու բանակ մը պատրաստեց, բոլորն ալ վարժ նիզակաւոր, պատերազմի արուեստին հմուտ, քաջ երիտասարդներ:

Եւ անոնք, Հայաստանի սահմաններուն մօտ հանդիպեցան Մեդացի զինուորներու, որոնց առաջնորդն էր՝ Նիւքար Մադէս անուն հզօր եւ ռազմասէր անձ մը: Այս Մեդացիները, նախապէս ալ յանդգնած էին ասպատակել Հայաստանի վրայ եւ յաչողած էին Հայոց երկիրը երկու տարի ենթարկել իրենց: Արամի զօրքերը յանկարծօրէն յարձակեցան Մեդացիներու վրայ, եւ զնոսա արեւը չծագած, կոտորեցին թշնամին ու Նիւքար կոչուած Մադէսն ալ ձերբակալեցին եւ տարին Արմաւիր: Այնտեղ, Արամ հրամայեց որ երկաթէ ցիցով մը ճակատէն պատին գամեն Նիւքարը՝ պա-

բիսպի աշտարակին վրայ, որպէսզի բոլոր անցորդները ու եկուորները տեսնեն անոր կրած պատիժը, եւ Նիւքարի երկիրը իրեն ծառայեցնելով՝ հարկատու դարձուց, մինչեւ որ Նինոս թագաւորեց Ասորեստանի եւ Նինուէի վրայ:

Իսկ Նինոս, երբ սկսաւ թագաւորել Նինուէի մէջ, ի մտի ունէր իր նախնիին՝ Բէլի քննախնդրութեան յիշատակը, զոր լսած էր ժողովրդական ըրոյցներէն, եւ տարիներէ ի վեր յարմար առիթի մը կ'սպասէր բնաջնջելու համար Հայկի սերունդներէն ծնած բոլոր այրերը: Բայց, վախնալով որ այսպիսի ձեռնարկ մը կրնայ իր թագաւորութեան վտանգ սպառնալ, կը ծածկէր իր չարամտութիւնը եւ կը վստահեցնէր Արամը, որ առանց կասկածի վարէ իր իշխանութիւնը:

Եւ Արամ, Մեդացիներու դէմ մղած պատերազմին մէջ յաղթական դուրս գալէ յետոյ, իր նոյն զօրքերով, արշաւեց Ասորեստանի կողմերը, որովհետեւ հոն կը գտնուէր իր հայրենիքի թշնամիներէն ուրիշ մը՝ Բարշամ անուն, որ հսկաներու ցեղէն էր. եւ այս Բարշամը, իր քառասուն հազար պատերազէն հետեւակներով ու հինգ հազար հեծեալներով, ծանրածանր հարկեր դրած՝ անապատի վերածած էր ամբողջ չրջակայքը: Արամի զօրքերը յարձակեցան թշնամիին վրայ, հալածեցին զանոնք Կորդուքի (Քիւրտիստան) մէջէն մինչեւ Ասորեստանի դաշտը, կոտորեցին անոնցմէ չատերը, իսկ Բարշամ սպաննուեցաւ Արամի զինուորներուն կողմէ: Եւ Ասորիները, երկար ատեն աստուածացուցած էին ու կը պաշտէին այս Բարշամը, իր բազմաթիւ քաջագործութիւններուն համար: Այս պատերազմէն յետոյ, Ասորեստանի դաշտերուն մեծ մա

ը, Արամի հպատակութեան ենթարկուած մնաց երկար ժամանակ:

ԱՐԱՄԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ ԴԷՊԻ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

Կ'արժէ պատմել նաեւ Արամի այն քաջութիւնները, որ գործեց արեւմուտքի մէջ, Տիտանեաններուն դէմ: Ան, դէպի արեւմուտք արշաւեց վտանգաւոր հետեւակ զօրքով ու երկու հազար հեծեալներով եւ հասաւ Կապադովկիոյ այն վայրը՝ որ ներկայիս կը կոչուի Կեսարիա (Դասյանքի): Եւ ո՛րովհետեւ Արամ յաղթած էր արեւելեան ու հարաւային ազգերուն, եւ Մեղացիներուն երկիրը յանձնած էր Սիսակեաններուն, իսկ Ասորեստանի կողմերը՝ Կադմոսի յաջորդներուն, ապահով էր այլեւս իր հայրենիքի մասին: Ուստի, երկար ատեն մնաց արեւմուտքի մէջ, եւ պատերազմեցաւ Տիտաններուն Պայտոսիս Գաղիայի դէմ, որ բռնի գրաւած էր երկու մեծ ծովերու՝ Պոնտոսի (Սեւ Ծով) եւ Ովկիանոսի (Միջերկրական ծով) միջեւ գտնուած տարածութիւնը:

Կատաղի ճակատամարտ մը տեղի ունեցաւ Արամի եւ Պայտոսիսի միջեւ, Արամ յաղթեց, եւ Պայտոսիս Գաղիա ստիպուեցաւ փախչիլ Միջերկրականի մէջ կղզի մը: Արամ, իր ցեղէն Մշակ անուն անձի մը յանձնեց կապադովկիան, տասը հազար զինուոր տուաւ անոր հրամանին, եւ ինք վերադարձաւ Հայաստան: Բայց իր մեկնումէն առաջ, հրամայեց որ հայերէն լեզուն սորվին ու խօսին այդ երկրի բնակիչները, եւ այս պատճառաւ՝ Յոյները այդ նահանգը անուանեցին «Պռոտին Արմենիան», որ կը թարգմանուի՝ Առաջին Հայք:

Իսկ Մշակ, Արամի կողմէ կուսակալ նշանակուելէ ետք, իր անունով ասան մը հիմնեց կապա-

դուլկիայի մէջ եւ պարիսպով մըն ալ պատեց այդ աւանը: Եւ որովհետեւ կապադովկիացիները (Գամիրները) չէին կրնար ուղիղ արտասանել «Մչակ» բառը, «Մաժաք» կոչեցին այդ տեղը, որ չաստ կ'ըսուոյ, ալ աւելի ընդարձակուեցաւ ուրիշներու կողմէ, եւ անուանուեցաւ Կեսարիա (Գայսերի):

Եւ Արամ, այդ տեղերէն սկսեալ, մինչեւ իր բուն հայրենի սահմանները, ուր որ անբնակ գտաւ լեցուց բնակիչներով, եւ որովհետեւ բուն հայրենի հողերէն դուրս կը գտնուէին այդ նահանգները, կոչուեցան՝ Փոքր Հայք (Փոքր Հայաստան) իսկ բուն Հայաստանը կոչուեցաւ՝ Մեծ Հայք (Մեծ Հայաստան) (1)

Ահա այսպէս հզօր եւ անուանի եղաւ Արամ, իր յիշատնուէթը տարուան տիրակալութեան չրջանին, եւ ինչպէս յայտնի է ամէնուն, բոլոր ազգերը անոր անունով կը կոչեն մեր երկիրը: Ան, իր բովանդակ կեանքի ընթացքին, ցոյց տուաւ բազմաթիւ քաջագործութիւններ, որոնք նիւթ դարձան անդիր

–1– "Աշխարհացոյց"ի մէջ գտնուած տեղեկութիւններուն համաձայն, Փոքր Հայք ունէր երեք նահանգ.– "Առաջին Հայք" որուն գլխաւոր քաղաքն էր Կեսարիա–Գայսերի–, "Երկրորդ Հայք" որուն գլխաւոր քաղաքն էր Սեբաստիա–Սիվաս–, եւ "Երրորդ Հայք" որուն գլխաւոր քաղաքն էր Մելիտինէ –Մալաթիա–: Իսկ Մեծ Հայք ունէր տասնիհինգ նահանգ· Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Արցախ, Սիւնիք, Փայտակարան, Ուտիա, Գուգարք, Տայք, Այրարատ:

պրոյցներու, եւ երդուեցան հայ դուսաններու կողմէ:

Երկար տարիներ ապրեցաւ Արամ՝ իր Արա որդին աչխարհ գալէ առաջ ու յետոյ, եւ մեռաւ բաւական յառաջացած տարիքի մը մէջ:

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄ

Արամի մահէն յետոյ, անոր յաջորդեց իր զաւակը՝ Արա: Ան, Ասորեստանի թագաւոր Նինոսի կրկին արժանացաւ այն պատիւներուն, որոնց ակնածած էր նաեւ իր հայրը՝ Արամ: Բայց Նինոսի մահը, այն վատաչուտ ու ցանկատէր Շամիրամը, տարիներէ ի վեր լսած ըլլալով Արայի դեղեցկութեան մասին, կ'ուզէր զայն տեսնել, սակայն չէր համարձակեր դիմացը տալ իր վախկոտին: Բայց երբ Նինոս մեռաւ, ինքզինք համարձակ զգաց Շամիրամ, Արա գեղեցիկի մօտ պատգամաւորներ ղրկեց ընծաներով ու նուէրներով, չատ աղաչանքով ու պարգեւներու խոստումով եւ խնդրեց Արայէն որ դայ Նինուէ՝ իր մօտ, կա՛մ ինուիմեան առնէ զինքը եւ թագաւորէ այն բոլորին վրայ՝ որոնց կը տիրէր Նինոս, եւ կամ իր ցանկասիրութիւնը կատարէ ու մեծ նուէրներով երկիր վերադառնայ յաղաղութեամբ:

Շամիրամ երբ տեսաւ որ պատգամաւորները չկրցան համոզել Արան, ատոնց բտակցաւ, հաւաքեց իր ամբողջ զօրքերը եւ արշաւանք Հայաստան՝ Արայի վրայ: Բայց Արան ոչնչով կամ հպատակել չէր իր նպատակը, կ'ուզէր վայն ոչնչով տիրել, որպէսզի կարենայ իր ցանկասիրութիւնը կատարել: Մինչեւ կիրքով մը բռնկած էր Շամիրամ եւ այս յայտնի կ'ըլլար երբ կը խօսէր Արայ մասին:

Շամիրամի զօրքերը չուտով հիւսն հասան Արայի դաշտը, որ Արայի անունով կոչուեցաւ. Այրատ էին: Ճակատամարտի պատրաստութեան ատեն, Շամիրամ հրամայեց իր զօրապետներուն՝ ամէն Ջանք ի գործ դնել, կարենալ ողջ բռնելու համար Արան: Բայց կռիւի մէջ Արայի զօրքը պարտուեցաւ, եւ Արա սպաննուեցաւ Շամիրամի զինուորներուն կողմէ: Յաղթութենէ յետոյ, Շամիրամ, պատերազմի դաշտ ղրկեց դիակապուտներ, որոնց պաշտօնն էր կողոպտել ճակատամարտի մէջ ինկած զինուորները: Դիակապուտները վնտռեցին ու գտան Արայի դիակը, մեռած քաջամարտիկնեցուն մէջ, եւ Շամիրամ հրամայեց որ տանին դնեն ցայն ապարանքի վերնատունը, իսկ Հայոց զօրքը, երբ կը պատրաստուէր վերստին պատերազմելու Շամիրամի դէմ՝ Արայի մահուան վրէժը լուծելու համար, Շամիրամ սպէս յայտարարեց. «Ես իմ պատուածներուս հրամայեցի որ լզեն Արայի վէրքերը, եւ ան պիտի վերակենդանանայ»: Միեւնոյն ատեն, Շամիրամ կը յուսար որ իր վհուկի կախարդութեամբ կրնայ կենդանացնել Արան, որովհետեւ բուռն սիրահարութեան հետեւանքով՝ իր խելքը կէս մը կորնցուցած էր:

Սակայն երբ նեխեցաւ Արայի դիակը, հրամայեց որ մեծ փոսի մը մէջ նետեն զայն եւ ծածկեն եւ իր սիրահարներէն մէկը Արայի նման զարդարուն զաղտնաբար, ու անոր մասին հետեւեալ լուրը տարածեց. «Պատուածները լզեցին Արայի վէրքերը վերակենդանացուցին զայն եւ կատարած եղան մեր փափաքն ու խնդրանքը, ուստի, այսուհետեւ ուխտի եւս պէտք է պաշտենք եւ փառաւորենք զանոնք, որովհետեւ կատարեցին մեր կամքը եւ մեզ սրտա-

խացուցին»: Այս առթիւ նոր արձան մըն ալ կանգնել տուաւ իր աստուածներուն անունով, մեծամեծ պատուհերով պատուեց զայն, եւ չանաց ցոյց տալ որ աստուածներու զօրութիւնով վերակենդանացած էր Սրա: Աստուածներու այս համբաւը տարածուեցաւ Հայաստանի մէջ, համոզուեցան բոլորը, եւ Շամիրամ յաջողեցաւ խաղաղեցնել Հայոց ապստամբութիւնը:

ՇԱՄԻՐԱՄ ԿԸ ՁԵՌՆԱՐԿԷ ՇԱՄԻՐԱՄԱԿԵՐՏ (ՎԱՆ) ՓԱՂԱՓԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ

Փառանքեց տարուան տիրակալութեան չրջանէ մը յետոյ, երբ Սրա Գեղեցիկ սպաննուեցաւ Շամիրամի զինուորներուն կողմէ, Շամիրամ, Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Սրայի զաւակը՝ Կարդոսը, որուն մայրն էր Սրայի սիրեցեալ կինը՝ Նուարդ, եւ Կարդոսը աչխարհ բերած էր Սրայի մահէն ամսներկու տարի առաջ:

Շամիրամ, Սրա Գեղեցիկի հանդէպ ունեցած բուռն սիրոյն պատճառաւ, անոր այս զաւակը Կարդոսն ալ անուանեց Սրա, եւ Հայաստանը յանձնեց այս Սրայեան Սրայի իշխանութեան:

Իր այսպիսի յաջողութիւններէն յետոյ, Շամիրամ կարճ ժամանակ մը մնաց այն դաչտը, որ Սրայի անունով կոչուեցաւ Այրարատ: Պատեցաւ երկրին հարաւակողմի լեռնային վայրերը, եւ որովհետեւ ամառնային էր եղանակը, ուզեց զբօսնուլ հովիտներու եւ ծաղկաւէտ դաչտերու մէջ: Եւ տեսնելով Հայոց երկրի գեղեցկութիւնը, օդի մաքրութիւնը, վճիտ աղբիւրներու բղխումը, կարկաչահոս ու սիրուն գետերը, խորհեցաւ արքայական քաղաք մը հիմնել այսպիսի բարեխառն կլիմայով ու մաքուր ջուրերով երկրի մը մէջ, որպէսզի տար-

ուան մէկ չորրորդ մասը, այսինքն ամառնային եղանակը, ամէն տեսակ վայելչութեամբ անցնէ Հայաստանի մէջ, իսկ միւս երեք եղանակներուն, այսինքն օդին զով ժամանակը ապրի Նինուէի մէջ։

Եւ չատ տեղերէ անցնելով, եկաւ արեւելեան կողմէն, հասաւ «Ադի Ծովակ»ի (Վանայ լճի) եզերքը. եւ Շամիրամ, ծովեզերքի վրայ տեսաւ երկայնաձեւ բլուր մը, որ քիչ մը հիւսիսակողմ ծռած՝ դէպի արեւմուտք կ'երկարէր, իսկ հարաւային կողմէն՝ ցից քարաժայռ մը անշեղ կը բարձրանար դէպի երկինք։ Այստեղէն սկսեալ դէպի հարաւ երկարած էր դաշտանման լայնատարած հովիտ մը, որ լերան արեւելեան կողմէն կը հասնէր մինչեւ ծովեզերք՝ ընդարձակ եւ դեղեցիկ ձորի մը ձեւով. եւ այս հովիտին մէջ կը հոսէին լեռներէն իջած, ծործորներէ ու ձորերէ բղխած քաղցրահամ ջուրեր, որոնք լեռներու ստորոտներուն մօտ միաւորուելով կը ճոխանային ու դեղեցիկ գետեր կը կազմէին։ Եւ բաւական բնակութիւն կը գտնուէր այս հովտաձեւ ձորակին մէջ՝ ջուրերու աջին ու ձախին։ Փոքր լեռ մը (Վարագայ լեռը) կար այս հաճելի բլուրին արեւելեան կողմը։

Ահա այս տեղին աչք դրաւ, այն այրասիրտ ու վաւաչոտ Շամիրամը, եւ հրամայեց որ Ասորեստանէն ու իր տիրակալած միւս երկիրներէն անմիջապէս այստեղը բերուին՝ տասներկու հազար անարուեստ բանուորներ եւ վեց հազար ընտիր ատաղձագործ, քարագործ, պղնձագործ եւ երկաթագործ արհեստաւորները, որոնք ամէն տեսակէտով կատարեալ ըլլան իրենց արուեստագիտութեան մէջ։

Շամիրամի այս հրամանը նոյնութեամբ կատարուեցաւ, եւ բերուեցան բազմաթիւ գործաւոր-

ներ ու բազմարուեստ խամաստուն վարպետներ: Եւ Շամիրամ հրամայեց՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կիրի եւ աւազի շաղախով, չատ լայն ու բարձր, եւ այնքան հաստատուն եղած էր այս ամբարտակը որ կրցած էր գարերով ամուր մնալ եւ կեցնել գետի ջուրերուն հոսանքը:

ՇԱՄԻՐԱՄ ԿԸ ԿՁՈՒՑԱՆԷ ՇԱՄԻՐԱՄԱԿԵՐՏ (ՎԱՆ) ՔԱՂԱՔԸ

Եւ երէ պատահէր որ մէկը փորձէր նոյնիսկ ամենափոքր քար մը փրցնել այդ ամբարտակի պատերէն, անկարելի էր որ յայղղէր, որքան որ ալ աշխատէր: Եւ երբ մարդ նայէր քարերու շուրջ պըտնուած կիրի ծեփին, իրեն այնպէս կը թուէր թէ ճարպ թափուած էր այնտեղ: Շամիրամի հրամանին համաձայն, այս ամբարտակը երկարեցաւ մինչեւ հոն՝ ուր որոշուած էր հիմնել քաղաքը:

Յետոյ, Շամիրամ հրամայեց որ հազարաւոր բանուորները բաժնեն խումբերու, եւ իւրաքանչիւր խումբի վրայ ընտիր վարպետներ նշանակեն: Եւ այնպիսի խիստ աշխատանք մը պարտադրեց որ քիչ տարիներ յետոյ լրացաւ՝ ամուր պարիսպներով ու պղնձակերտ դռներով այս հրաչալի քաղաքին չինութիւնը (Շամիրամակերտ բաղաբ որ աւելի յետոյ կոչուեցաւ վաճ):

Շամիրամ, իր անունով յիշուած այս քաղաքին մէջ չինել տուաւ նաեւ տեսակ տեսակ եւ գոյնզգոյն քարերով զարդարուած երկյարկանի եւ երեք յարկով բաղմաթիւ ընտիր ապարանքներ, իւրաքանչիւրը յատմարագոյն պատուհաններով, եւ քաղաքը մասերու բաժնեց գեղեցիկ եւ ընդարձակ փողոցնե

րով։ Կառուցանել տուաւ նաեւ, քաղաքին պահանջը ներուն ու դիրքին համապատասխան՝ չքնաղ եւ զարմանքի արժանի բաղնիքներ։ Եւ դեռ Չուբերուն մէկ մասը քաղաքին մէջ բաչխելով՝ յատկացուց ամէն տեսակ օգտագործութեան, բուրաստան ներու եւ պարտէզներու ոռոգման։ Իսկ դեռ միւս մասը անցուց ծովակին ալ ու ձախ եզերքներէն, քաղաքին եւ բոլոր չրջակայքին ոռոգման համար։ Քաղաքին արեւելեան, հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը ամբողջովին զարդարել տուաւ աւաններով ոստախիտ եւ տերեւալից պտղատու ծառերով. եւ այնտեղ մշակուեցան դիներեր այդիներ։ Պարսպապատ այդ քաղաքը՝ ամէն տեսակէտով հոյակապ ու հռչակաւոր դարձաւ, եւ Շամիրամ հոն ընակեցուց մարդոց անթիւ բազմութիւն մը։

Եւ քաղաքին ծայրը պարիսպով մը անջատեց Շամիրամ, եւ հոն կերտել տուաւ այնպիսի արքայական չէնքեր, որոնցմէ ներս մտնել կամ դուրս ելլել շատ դժուար էր։ Իսկ կարծր քարաժայռին դէպի արեւ դարձած մասին վրայ, ուր կարելի չէր նոյնիսկ երկաթով գծել, չինել տուաւ հրաշալի սեւ եակներ, ննջարաններ, դանձարաններ եւ փորել տուաւ երկար ու խորունկ վիսեր եւ այս վերջինը՝ յայտնի չէր թէ ի՛նչ նպատակաւ։ Եւ քարաժայռին ամբողջ երեսը մոմի պէս տաչելով՝ վրան փորագրել տուաւ շատ գիրեր, որոնց տեսքը մինայն՝ բաւական էր հիացում պատճառելու ամէն մարդու։

Շամիրամ, ամէն ամառ երբ դար հիւսիս, Հայաստանի մէջ չինած իր այս ամարանոց քաղաքը, Ասորեստանի եւ Նինուէի վրայ կուսակալ կը թողուր՝ Մեդացիներու նահապետ Զրադաշտ Մոգը։

Եւ որովհետեւ, յաճախ յանդիմանութիւն կը

լսէր Շամիրամ իր զաւակներէն, իր վաւաչոտ ու պոռնկական կենցաղին պատճառաւ, սպաննել զբաւաւ բոլորը· ազատեցաւ միայն ամենաիոքրը, որ կը կոչուէր Նինուաս կամ Զամեոս: Եւ Շամիրամ կին մըն էր, որ սիրահարները աւելի մօտ կը բռնէր իր զաւակներէն. ամբողջ հարստութիւնը կը բաժնէր այս օտար մարդոց եւ ոչ մէկ հոգածութիւն ցոյց կուտար իրեններուն հանդէպ:

ՇԱՄԻՐԱՄ ԵՒ ԱՐԱՅԵԱՆ ԱՐԱ ԿԸ ՄԵՌՆԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԷՋ

Արդէն իր ամուսինը՝ Նինոան ալ, ոչ թէ մեռաւ եւ թաղուեցաւ Նինուէի պալատին մէջ —ինչպէս կը պատմուի— այլ հասկնալով Շամիրամի ախտասէր ու չար կենցաղը, թողուց իր խստասրտութիւնը եւ գահեր գնաց Կրիտէ (Կիպրոս կղզին):

Իսկ երբ չափահաս եղան Շամիրամի զաւակները, այս բոլորը յիշեցուցին անոր, խորհելով որ եւ կը կեցնեն իրենց մայրը, իր այս սատանայական տուխանքէն եւ չխնայողութիւնն ու գանձերը կուտայ իր զաւակներուն:

Բայց Շամիրամ չատ բարկացաւ այս միջամտութեան, սպաննել տուաւ բոլորը, եւ կենդանի մնաց միայն Նինուաս, որ կը կոչուէր նաեւ Զամեոս:

Իսկ երբ Զրադաշտ Մոգը սխալ մը գործեց Շամիրամի հանդէպ, հակառակութիւն ծագեցաւ այս երկուքին միջեւ, Շամիրամ պատերազմ հռչակեց Զրադաշտ Մոգին դէմ, որովհետեւ Զրադաշտ Մոգի բուն մտադրութիւնն էր սիրասկեսրայրանալ վրայ: Եւ երբ այս պատերազմը աստիճացաւ, Շամիրամ սահմանեցաւ վախչիլ Հայաստան:

Եկաւ մխիթանեցաւ Արայեան Արա անուանուած կարդոսի հետ, եւ փորձեց վերստին պատերազմիլ իր թշնամիին դէմ: Բայց Շամիրամի որդին՝ Նինուաս, յարմար առիթ գտած էր իր մօրմէն վրէժ լուծելու, ուստի մխացաւ Զրադաշտ Մոգին, եւ բուռն պատերազմի ընթացքին, Նինուաս յաջողեցաւ սպաննել Արայեան Արան, որմէ քիչ յետոյ մնաւ նաեւ Շամիրամ, եւ Նինուաս թագաւոր եղաւ Ասորեստանի ու Նինուէի վրայ:

Շամիրամի մահուան մասին հետեւեալը կը պատմուի մեր երկրի առասպելներուն մէջ.— «Նինուաս երբ յաջողեցաւ սպաննել Արայեան Արան Շամիրամ կորնցուցած եղաւ իր ամբնէն կարեւոր վճռակիցն ու աջակիցը. ուստի նախընտրեց վախչիլ, քայց չկրցաւ խուսափիլ իր թշնամիներուն դատաստանքէն: Առանց ձիու, հետիոտն ու նրկարտաւ այս փախուստը պատճառ եղաւ որ սաստիկ ծարաւնայ Շամիրամ, եւ հազիւ թէ գոհացում տուած էր ջուր խմելու իր փափաքին, տեսաւ որ թշնամի առաւերտ ետրնները հասած են իր մօտ: Այն ատեն, Վանայ լիճը նետեց իր յուռութքի ուլունքները՝ որոնցմով կը վարդուբիւն ու վհուբիւն կ'ընէր. եւ սա եղաւ իր վերջին խօսքը. «Ուլունիք Շամիրամայ ի ծով»: (1)

–1– Հին ատեն. այսինքն հեթանոսական շրջաններուն, վհկուբիւնը կամ յուռուբքը –պիւյինիւլիւբ–պաբքնըլըբ– կարեւոր հաւատալիք մը կը նկատուէր Հայաստանի մէջ:

Կային վհկուբեան տարբեր տեսակները, որոնցմէ մէկն էր նաեւ հատընկեցուբիւնը: Կախարդը կամ վհուկը, հատիկներ կը ձգէր ջուրի մէջ եւ զանազան հմայութիւններ կ'ընէր ասոնցմով:

ՔՆՈՒՇԱԽԱՆ ՍՕՍԱՆՈՒԷՐ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԾԱՌԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Տասնուվեց տարուան տիրակալութենէ յետոյ, երբ Արայեան Սրա (Կարդոս) պատերազմի դաշտին վրայ սպաննուեցաւ, Ասորեստանի թագաւոր Նինուէի կողմէ, Կարդոսի յաջորդեց իր զաւակը՝ գործքով կորովի, մտքով հանճարեղ՝ Անուշաւանը որ Սօս կամ Սօսանուէր կոչուեցաւ, որովհետեւ իր հայրը նուիրած էր զայն՝ Սօսի ծառերու պաշտամունքին:

Այն տաճարները դեռ հեթանոս էին Հայերը, եւ իրենց կրօնական հաւատալիքներուն մաս կը կազմէր նաեւ՝ ծառապաշտութիւնը: Անոնք կը հաւատային թէ աստուածներ կ'ապրին անտառներուն մէջ, եւ ամէն անգամ երբ հովը կ'երթար, ծառերուն ու տերեւներուն հանած ձայնը կը վերագրէին այդ աստուածներուն:

Գիտէին դուշակութիւնները ընել, հովուն ուղղութեան եւ ուժգնութեան համաձայն լսուած՝ մեղմ կամ ահարկու ձայներէն, եւ կը կարծէին թէ այդ պահուն աստուածներն են որ կը խօսին ծառե-

---

Այս հատիկները կրնային ըլլալ փայտի, քարի, աղի եւայլն մանր կտորներ, եւ կամ աւազի կամ ոլոռի –պօճուճ– հատիկներ:

Ահա այսպիսի վիճակ մըն էր Շամիրամ, եւ երբ տեսաւ թէ պիտի սպաննուի, իր վիճակն իմացած յուռութքի ոլոռիները հանեց ու նետեց վանայ ծովը որպէսզի իր թշնամիները ճշդորէն չգտնեն այդ յուռութքաւոր –քլլըսըմը– ոլոռիները:

րու եւ տերեւներու մէջէն ու կը յայտնեն իրենց փափաքները, պատգամները կամ հրամանները:

Հայաստանի բուսականութիւնը հարուստ էր մանաւանդ Սօսի ծառերով, եւ մեր Հայկ Նահապետի որդին՝ Արմենակ, իր բազմաթիւ շինարարութիւններու կարդին, Արմաւիրի մէջ ալ տնկել տուած էր չատ մը Սօսիներ, որոնք կարճ ժամանակի մէջ աճած՝ յառաջ բերած էին Արմաւիրի Սօսեայց Անտառը. ահա այս ծառերու պաշտամունքին նուիրուեցաւ Անուշաւան, եւ այդ պատճառով ալ կոչուեցաւ Սօս կամ Սօսանուէր:

Ասորեստանի արքայ Նինուաս Զամեսոսի արհամարհանքին ու թշնամութեան ենթարկուեցաւ Անուշաւան՝ երկար տարեն, որուվհատեւ իր հայրը՝ Արայեան Արա, Շամիրամը պաշտպանելու համար կռուած էր Զամեսոսի դէմ: Բայց Անուշաւան, իր մտքին ու կորովին չնորհիւ, յաջողեցաւ սերտաշահիլ իր թշնամիները, եւ ժամանակի ընթացքին տէր դարձաւ Հայաստանի իշխանութեան, որ տեւեց վեցտասներեք տարի:

Անուշաւանի մահէն ետք, իր ընտանիքին մէջ չդտնուեցաւ մէկը, որ կարենայ թագաւորել Հայաստանի վրայ: Ուստի, Հայկազեան տոհմէն պատահական անձերու տիրակալութեան ենթարկուեցաւ երկիրը, մինչեւ որ Պարոյր Սկայորդի եկաւ վերահաստատել Հայկազեան թագաւորութիւնը: Հետեւաբար, մեր մատենադրութեան մէջ, չատ քիչ տեղեկութիւն կայ այս շրջանի Հայոց պատմութեան մասին:

Արդարեւ, երբ Անուշաւան մեռաւ, Հայկազեան տոհմէն Պարէտ անուն երիտասարդ եւ հզօր իշխան մը տիրապետեց Հայաստանի:

Պարէտ, բաւական ատեն ստիպուեցաւ պատերազմիլ մխա Հայ իշխաններուն դէմ, եւ վերջապէս յաջողեցաւ յաղթել բոլորին, ու կոչուեցաւ՝ Պարէտ Անպատելի, եւ մինչեւ իր մահը, այսինքն աւելի քան յիսուն տարի, իշխեց Հայաստանի վրայ։

ՊԱՐԷՏ ԱՆՊԱՏԵԼԻԻ ԾԱԶՈՐԴՆԵՐԸ՝ ՄԻՆՉԵՒ ՀՐԱՆՏ ԱՐԱԶԻՆ

Պարէտէն յետոյ Հայաստանի տիրակալ եղաւ Սրբակ, որուն իշխանութիւնը տեւեց քառասունչորս տարի։

Սրբակի յաջորդեց՝ Աւան, որ համբաւաւոր եղաւ իր զօրութեամբ եւ իշխեց երեսունեօթը տարի։

Աւանէն ետք Հայաստանի տիրակալեց Փառնակ Առաջին, որ պատերազմեցաւ Եգիպտոսի թագաւոր Սեսոստրի դէմ։ Սեսոսար, իր հօրը՝ Ամենոփի մահէն ետք, երբ թագաւոր եղաւ Եգիպտացիներուն, ուզեց իշխել ամբողջ աշխարհի. ուստի, վեց հարիւր հազար հետեւակ, քսանչորս հազար հեծեալ զօրքով, եւ ութը հազար ռազմակառքով, յարձակեցաւ նախ Եթովպացիներուն. եւ յետոյ Արաբներուն ու Ասորեստանի վրայ. եւ երբ յաղթեց անոնց, արշաւեց դէպի Հայաստան։ Մեծ աւեր պատճառեցին Սեսոստրի բանակները, Փառնակ պարտութեան կրեց ու փախաւ պատերազմի դաշտէն։ Սեսոստրի յաղթանակները չարունակուեցան նաեւ երբ Հայաստանէն ետք, Եգիպտացիները յարձակեցան յաջորդաբար Մարաստանի եւ Պարսկաստանի վրայ ու արշաւեցին մինչեւ Հնդկաստան։ Իսկ Փառնակ, Սեսոստրի կողմէ պարտութիւն կրած ըլլալով հանդերձ, յաջողեցաւ վերահաստատել իր տիրակալութիւնը, եւ ձեռնարկեց բազմաթիւ ամրութիւններու

չինուբեան, թշնամիներու դէմ ուժով ապահովել գարձնելու համար իր երկիրը: Փառնակի մխալուբիւնը տեւեց յիսուներեք տարի, մինչեւ իր մահը:

Փառնակի մահէն ետք, Հայաստանի իշխանաւոր եղաւ Սուր, որ իսկական սուրի մը պէս դիմաւորեց թշնամիները ու սիրելին եղաւ իր զինուորներուն, ամբողջ քառասունհինգ տարի:

Սուրին յաջորդեցին կարգաւ՝
Հոնակ՝ երեսուն տարի,
Վաչտակ՝ քսաներկու տարի,
եւ յետոյ Հայկակ Առաջին՝ տասնուեր տարի: Հայկակ համբաւաւոր եղաւ իր արիութեամբ ու ռազմասիրութեամբ: Ան, իր քաջութեան չնորհիւ պար տութեան մատնեց Ասորեստանի արքայ՝ Ամինդէսը, եւ երբ Ամինդէսի յաջորդեց Բելոքէս, Հայկակ ուզեց յաղթել նաեւ անոր, բայց Բելոքէսի կողմէ պարտութիւն կրեց եւ մեռաւ այս պատերազմին մէջ:

Հայկակի յաջորդեցին, նոյն Հայկազեան տոհմէն՝

Ամբակ Առաջին, որ տիրակալեց տասնչորս տարի,
Առնակ՝ տասնեօթը տարի,
եւ յետոյ Շաւարշ Առաջին, որ իր վեց տարուան իշխանութեան ընթացքին հիմնեց Շաւարշան կամ Շաւարշական քաղաքը (Շաւարշ Առաջինի կողմէ կառուցուած այս քաղաքը, աւելի յետոյ կոչուած է Արտազ եւ մաս կազմած է վասպուրականի երեսուն վեց գաւառներուն. ներկայիս Շաւարշականը կը գտնուի Պարսկաստանի սահմաններուն մէջ եւ կը կոչուի Մակու կամ Մակօ:)

Շաւարշէն յետոյ, իշխանաւոր եղան կարգաւ՝
Նորայր՝ քսանչորս տարի,
Վաստամ՝ տասնչորս տարի,
Կար՝ չորս տարի,
Գոռակ՝ տասնուվեց տարի։

ՀՐԱՆՏ ԱՌԱՋԻՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՋԱՐՄԱՅՐ ԵՒ ՏՐՈՎԱԴԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Գոռակէն ետք Հայաստանի միրաքալ եղաւ Հրանտ Առաջին՝ քսանհինգ տարի։ Հրանտի իշխանութեան օրով է որ Եւքսինեան ծովու (Սեւ ծով) նեղուցին, այսինքն Վոսփորի Եւրոպական ափունքին վրայ հիմնուած է Բիւզանդիոն քաղաքը՝ Բիւզաս թագաւորի կողմէ։ Եւ այս Բիւզանդիոն քաղաքն է, զոր դարեր յետոյ, շատ աւելի ընդարձակեալ ու շքեղացուցած է Յոյնելու Կոստանդիանոս կայսրը եւ իր անունով կոչած է զայն Կոնստանդնուպոլիս, որ ներկայիս կ'անուանուի Իսթանպուլ։

Հրանտէն յետոյ, Հայաստանի վրայ իշխեցին կարգաւ՝

Հայկազեան Ընձակ՝ տասնհինգ տարի,
Գղակ կամ Գլակ՝ երեսուն տարի,
Հօրոյ՝ երեք տարի։

Հօրոյէն ետք, տասներկու տարի Հայաստանի միրաքալը հանդիսացաւ Հայկազեան Զարմայր, եւ երեւելի եղաւ իր պատերազմասէր ոգիով ու յաղթանակներով։

Զարմայրի իշխանութեան տարիներուն կը զուգադիպին Եղիական պատերազմ կոչուած Տրովադայի պատերազմները, որոնց մասնակցեցաւ նաեւ Հայկազեան Զարմայր։

Այդ օրերուն, Տրովադայի վրայ կը թագաւո-

րէր Պրիամոս, եւ Յունաստանի քաջերը՝ իրենց երկիրը վախցուցած էին Պրիամոսի քոյրը՝ Յասովնէն: Պրիամոս արքայ, պաշտօն տուաւ իր որդիին՝ Պարիսին, որ երթայ ազատէ Յասովնէն, այդ քաջերուն ձեռքէն: Պարիս ճամբայ ելաւ իր ընկերներուն հետ, եւ հասաւ կղզի մը, ուր Յոյները իրենց Ափրոտիտէ դիցուհիին տօնակատարութեամբ զբաղած էին: Այդ տօնակատարութեան ներկայ էին նաեւ Սպարտոյ իշխան՝ Մենեղաւոսն ու իր կինը՝ Հեղինէն:

Պարիս երբ տեսաւ դեղանի Հեղինէն, սիրահարեցաւ անոր, եւ վախցուց զայն իր երկիրը՝ Տրովադա: Պարիսի հայրը՝ Պրիամոս արքայ, չատ ուրախացաւ, խորհելով որ Յոյներուն չէր վերադարձներ Հեղինէն, մինչեւ որ անոնք ետ չտային իր քոյրը:

Մենեղաւոս, խնդրեց բոլոր Յոյն իշխաններէն որ վրէժխնդիր ըլլան Տրովադացիներուս հանդէպ, բոլորը միասին յարձակին Տրովադայի վրայ, եւ սպառնալիքով ետ առնեն իր կինը՝ Հեղինէն:

Յունաստանի բոլոր իշխաններն ու քաջերը երդում ըրին իրենց ամբողջ զօրքերով պատերազմիլ Տրովադայի դէմ. եւ իրենց զօրապետութիւնը կարգեցին քաջարի Աքիլլէսը, որ զաւակն էր Թեսսաղիոյ Պելիսաս արքային:

Հազարերկուհարիւր նաւով ճամբայ ելան անոնք, եւ իրենց բազմահազար զինուորներով յարձակեցան Տրովադայի վրայ: Բայց Պրիամոս արքայի մեծ զաւակը՝ Հեկտոր, որ Տրովադացիներուս քաջ զօրապետն էր, ոչ միայն դիմադրեց այս յարձակումին, այլեւ անսպասելի մեծ կոտորած սպան-

ճառեց Յոյներուն, եւ Աքիւլլէսի բանակները սոխակ ուեցան նահանջել:

Այն ատեն, բոլոր Յոյն իշխանները խորհրդակցեցան իրարու հետ, եւ որոշեցին չորս կողմէն պաշարել Տրուադան, նախ պակսեցնել իրենց թշնամիին ոյժը, եւ յետոյ յարձակիլ անոնց վրայ:

ՀՍՑԿՍ.ՉԵՍՆ ՉԱՐՄՍՑՐ ԿԸ ՄԱՍՆԱԿՑԻ ՏՐՈՎԱԴԱՑԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՈՒՆ

Եւ Տրուադայի արքայ՝ Պրիամոս, երբ տեսաւ Յոյներու այս վերջ ռազմավարութիւնը, հասկցաւ թէ իր օրքերը տակաւ պիտի մնային թշնամիին դէմ ուստի լուր ղրկեց իրեն բարեկամ թագաւորներուն որ գան ու մասնակցին այս կռիւին: Պրիամոսի օգնութիւն խնդրելու լուրը հասաւ Աստրեստանի արքայ՝ Տեւտամոսի, Հայաստանի տէրական Հայկազեան Չարմայրի, Եթովպացիներուն ու Ամազոններուն: Եւ այս Ամազոնները, որոնք կը կոչուէին նաեւ Միասանիներ, այնպիսի ազգ մըն էին որ կիները կը պատերազմէին վոխանակ այրերուն:

Աստրեստանի արքայ՝ Տեւտամոս, չուզեց անձամբ մասնակցիլ այս պատերազմին, ուստի պատգամաւորներ ղրկեց Չարմայրի մօտ, եւ խնդրեց Հայկազեան թագաւորէն, որ ստանձնէ նաեւ Աստրեստանի օրքերուն հրամանատարութիւնը, որովհետեւ ծանօթ էր իրեն Չարմայրի քաջասրտութիւնը:

Չարմայր առաւ իր օրքերը, եւ Տեւտամոսի օրքերը ու եկաւ Տրուադա, ինչ որ մեծ ուրախութիւն պատճառեց Պրիամոս արքայի:

Կատարի պատերազմ մը սկսաւ կողմերուն միջեւ: Մերթ Յոյները յաղթական կը հանդիսանային

կռիւներու մէջ՝ չնորհիւ Աքիլլէսի քաջագործութիւններուն, եւ մերթ Տրովացիները՝ չնորհիւ Հեկտորի ու Զարմայրի հերոսութիւններուն:

Քանի՛ կ'երկարէր պատերազմը, աւելի եւս վայրագ կը դառնար կողմերուն յարձակումը: Եւ պատահեցաւ որ պահ մը, դէմ առ դէմ եկան Հեկտոր եւ Աքիլլէս: Բուռն յարձակումով մը նախ Հեկտոր խոյացաւ Աքիլլէսի վրայ· նիզակի հարուածներով վիրաւորեց զայն, բայց կռիւի մէջտեղին կտրեցաւ Հեկտորի նիզակը, եւ երկհետեւ ծանր չէին Աքիլլէսի վէրքերը, սկսաւ հետապնդել իր հակառակորդը, որ ճարահատ դիմած էր վախուսի: Վերջապէս, Աքիլլէս յաջողեցաւ հասնիլ Հեկտորի, եւ մահացու հարուածով մը սպաննեց զայն՝ Տրովադայի պարիսպներուն առջեւ:

Հայկազեան Զարմայր, երբ տեսաւ Հեկտորի պարտութիւնը, ինք յարձակեցաւ Աքիլլէսի վրայ: Սաստկօրէն կռուեցան իրարու հակառակորդ երկու քաջերը, բայց այս դիւցազնական կռիւին մէջ Զարմայրն էր որ սպաննուեցաւ Աքիլլէսի կողմէ: (1)

–1– Յունական դիցաբանութեան համաձայն, Պեղիաս արքայի եւ Թետիս դիցուհիի որդին էր Աքիլլէս: Ան, իր մանկութեան օրերուն, կերակրուեր է արջու ուղեղով եւ առիւծի լեարդով, եւ իր մայրը կրունկէն բռներ թաթխեր է զայն Ստիքս գետի սուրբ ջուրերուն մէջ, որմէ յետոյ անխոցելի է դարձեր Աքիլլէսի մարմինը: կը պատմուի նաեւ որ այդ միջոցին, Աքիլլէսի կրունկը դուրս մնացեր է ջուրէն, ուստի ոտքին այդ մասը միայն եղեր է Աքիլլէսի խոցելի կողմը:

ՉԱՐՄԱՅՐԻ ՑԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

ԵՒ ՊԱՐՈՅՐ ՍԿՍՑՈՐԴԻ

Չարմայրի մահէն յետոյ, մեծ խռովութիւն պատահեցաւ Հայ իշխաններու մէջեւ, եւ այս խռովութիւնը չորս տարի տեւեց ամբողջ երկու տարի: Ի վերջոյ, Շաւարշ անուն իշխան մը, որ Շաւարշ Ա. ռաջինի սերունդէն էր, իր քաջութեան եւ հզօրութեան շնորհիւ յաջողեցաւ երեք տարի տիրապետել Հայաստանի վրայ:

Շաւարշ երկրորդէն յետոյ, Հայաստանի իշխանութեան տիրացաւ Պերճ անուն քաջարի հրեայ մը, որ Սիւնեաց նահանգէն էր: Երեսունհինգ տարիներու իր տիրապետութեան չրջանին, Պերճ՝ ոչ միայն իշխեց ամբողջ Հայաստանի, այլ երեք անգամ մը ուրիշ աղգեր, չնորհիւ իր վերակազմած զօրքերուն:

Պերճէն յետոյ Հայաստանի տիրապետ եղան հետեւեալ՝

Սրբուն՝ քսանեօթը տարի,
Պերճ Երկրորդ՝ քառասուն տարի,
Բագրեւանդ Երկայնակեաց՝ չորս տարի,
Հոյ՝ քառասունչորս տարի,
Ծուսակ՝ երեսունմէկ տարի,
Սմբատ Երկրորդ՝ քսանեօթը տարի,

Կայպակ՝ քառասունհինգ տարի: Կայպակ, չատ աւելի հզօր եղաւ բազդատմամբ իր կարդ մը նախորդներուն, եւ բազմաթիւ քաջութիւններ գործեց ու հալածեց իր թշնամիները:

Կայպակի մահէն ետք, անոր յաջորդեց Փառ-

նաւագ Առաջին, որ տիրակալեց երեսուներեք տարի:

Փառնաւազէն յետոյ՝ Փառնակ Երկրորդ, իր քառասուն տարուան իշխանութեան չրջանին, բոլորովին անհոգ գտնուեցաւ իր երկրին նկատմամբ եւ պատճառ եղաւ որ օտար ազգեր չարունակ ոտնակոխ ընեն Հայաստանի հողերը, մինչեւ իսկ, ա-նոր օրով, չատ մը գաւառներ ինկան Ասորեստանի ըռնին տակ:

Փառնակ Երկրորդի մահէն ետք, Հայաստանի տիրակալ եղաւ Սկայորդի, որ Հայկ Նահապետի սերունդէն էր: Հայկազեան քաջարի Սկայորդիի օրով, բաւական զօրացաւ Հայաստանի վիճակը, եւ Սկայորդի յաջողեցաւ իր իշխանութեան տակ առնել ամբողջ երկիրը: Սկայորդիի տասնեօթը տարուան տիրակալութեան չրջանին կը զուգադիպի ծնունդը՝ Հռոմուլոսի, որ հիմնեց Իտալիոյ Հռոմ քաղաքը:

Հայկազեան Սկայորդիի մահէն յետոյ, անոր յաջորդեց իր զաւակը՝ Պարոյր, որ չնորհիւ իր իմաստութեան ու քաջասրտութեան, չատ աւելի փառաւոր հանդիսացուց իր ազգին պատմութիւնը:

Պարոյրի թագաւորութիւնը կը զուգադիպի Ասորեստանի արքայ՝ Սարդանաբաղի չրջանին: Հեշտասէր, զեղխ եւ կնամոլ անձ մըն էր Ասորեստանի այս թագաւորը, որ կը կոչուէր նաեւ Թօնոս Կոնկողեռոս կամ Ասուրպանիբալ: Շատ հռչակաւոր էին Սարդանաբաղի սարքած խնջոյքները, ուր մեղկութեան ու չուայտութեան անօրինակ վայելքներ տեղի կ'ունենային եւ չատ անգամ կնկունակ հաճոյքներու կը մատնէր ինքզինքը՝ Սարդանաբաղ —եւ այս է պատճառը որ "Սարդանապաղեան խըն-

ջոյֆ" կը կոչուին սեռային ծայրայեղ զուարճութիւնները:—

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱԿԻՐ ԹԱԳԱՒՈՐԸ՝ ՊԱՐՈՅՐ ՍԿԱՅՈՐԴԻ

Այսպիսի տմարդի բնաւորութեանը պատճառաւ Սարդանապաղի դէմ ապստամբեցան իր իշխանները, որոնց գլուխը կը գտնուէր՝ Մար Վարբակէս անուն խորամանկ եւ խիզախ Մեդացի մը:

Օր մը, երբ Վարբակէս կարեւոր խնդրի մը մասին Սարդանապաղի հետ տեսակցելու համար Նինուէի պալատը եկաւ, զարմանքով տեսաւ որ թագաւորը կնոջական հագուստներ հագած էր եւ կիներու հետ զանազան խաղեր կ'ընէր: Մեծ եղաւ Վարբակէսի բարկութիւնը. անմիջապէս հեռացաւ պալատէն, ու մտադրեց ապստամբիլ Սարդանապաղի դէմ: Բայց նման ձեռնարկի մը համար, ան գիտէր թէ կը կարօտէր Հայկազեան Պարոյր Սկայորդիի աջակցութեան: Ուստի Վարբակէս լուր ղրկեց Պարոյր Սկայորդիին, թագաւորական պատիւ խոստացաւ անոր, իր կողմը գրաւեց նաեւ Ասորեստանի միւս իշխանները, եւ բոլորը միասին՝ իրենց քաջամարտիկ զօրքերով՝ յարձակեցան Նինուէի վրայ ու պաշարեցին այս թագաւորական քաղաքը:

Սարդանապաղ, երբ տեսաւ ապստամբներու բազմութիւնը, նախ վճռեց դիմադրել անոնց իր զօրքերով, բայց չուտով պարտուեցաւ. եւ որպէսզի ողջ չանցնի իր հակառակորդներուն ձեռքը, մեծ փայտակոյտ մը շինել տուաւ, իր գանձերն ու համանիներն ալ հետը առնելով՝ մէջը մտաւ այդ փայ-

տակոյտին, բռնկցուց զայն, եւ այրեցան բոլորը մէասին:

Իսկ ապստամբները, երբ գրաւեցին Նինուէ քաղաքը, թագաւոր ընտրեցին Վարբակէսը, որուն առաջին գործը եղաւ՝ Պարոյր Սկայորդիին տալ թագաւորական չուք եւ պատիւ, որպէսզի Պարոյրէն ետք, մեայն Պարոյրի զաւակները կարենան ժառանգել Հայաստանի թագաւորութիւնը: Մինչեւ այն տաեն, թէեւ ինքնիշխան էին Հայաստանի տէրակալները, բայց չունէին որեւէ թագաւորական նշան: Ահա այս փառքին տէրացաւ Պարոյր Սկայորդի, եւ արժանացաւ Հայաստանի առաջին թագակիր թագաւորը ըլլալու պատիւին:

Պարոյր Սկայորդիի թագաւորութեան վերջին տարիներուն, Ասորեստանի գահուն վրայ կը գտնուէր Սեննեքերիմ: Ասորեստանի այս Սեննեքերիմ արքան, Հրէաներու առաջնորդ Եզեկիայի օրով, պաշարեց Երուսաղէմը, եւ մինչ կը պատրաստուէր վերջին յարձակումը գործելու Երուսաղէմի վրայ, տեսաւ որ իր զինուորները կը մեռնին յաջորդաբար:

Երբ կարճ ժամանակի մէջ եւ առանց պատերազմելու վճռացան իր զօրքերը, Սեննեքերիմ խորհեցաւ որ աստուածները բարկացած են իրեն, ուստի մըտադրեց վերադառնալ Նինուէ, եւ իր երկու զաւակները՝ Ադրամելիքն ու Սանասարը զոհ մատուցանել Ասրաք կուռքին: Տղաքը երբ տեղեկացան իրենց հօր այս մտադրութեան, հետապնդեցին զայն, եւ յաջողեցան սպաննել իրենց հայրը ու փախան Հայաստան:

ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԵՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Պարոյր Սկայորդի լաւ դիմաւորեց Ադրամելիքն

ու Սանասարը, կալուածներ տուաւ անոնց՝ Ասորեաց տանի սահմաններուն մերձակայքը, եւ Սանասար բնակութիւն հաստատած եղաւ Հայաստանի հարաւ–արեւմտեան կողմը. կարճ ժամանակի մէջ բազմացան իր սերունդները, եւ կազմեցին Սիմ լերան բնակչութիւնը: Այս ժողովուրդը, ինչպէս նաեւ լերանց բնակած երկիրը, Սանասարի անունով կոչուեցաւ՝ Սանասունք կամ Սասունք:

Իսկ Աղրամելիք, Հայոց Պարոյր թագաւորի կարգադրութեամբ, հաստատուեցաւ Հայաստանի հարաւ–արեւելեան կողմը, եւ իրմէ սերեցան Արծրունիները. եւ Գնունիները մեծ նախարարութիւնները:

Պարոյր Սկայորդի, իր քառասուներեք տարուան թագաւորութեան չրջանին, բարեկարգեց ու հարստացուց իր հայրենիքը, եւ երբ Պարոյր մեռաւ, Հայաստանի գօրեղ թագաւորութիւնը արդէն ծանօթ էր հարեւան երկիրներուն:

Պարոյր Սկայորդիի յաջորդեց իր զաւակը՝ Հրաչեայ, որ Հրաչեայ կոչուեցաւ՝ պայծառ երես ու բոցավառ աչքեր ունենալուն պատճառաւ:

Կը պատմուի թէ Հրաչեայի չրջանին ապրած է Ասորեստանի Նաբուգոդոնոսոր արքան, որ գերութեան ենթարկեց Հրէաստանը: Եւ դարձեալ կը պատմուի թէ Հրաչեայ, Նաբուգոդոնոսորէն խնդրեց՝ գերի տարուած Երրայեցիներու գլխաւորներէն մէկը, որուն անունն էր Շամբաթ. եւ մեծ պատիւով գայն բերաւ բնակեցուց Հայաստանի մէջ: Ահա այս Շամբաթի սերունդէն յառաջ եկան Բագրատունիները, եւ ասոր համար է որ Բագրատուններուն յաճախ Սմբատ անունը կը գտնեն իրենց երեխա–

ներուն, ինչ որ հին Եբրայական լեզուով՝ նոյն Շամ քաղքն է:

Հրաչեայի թագաւորութեան չրջանը տեւեց քսան ներկու տարի, եւ երբ Հրաչեայ մեռաւ, իր որդին՝ Փառնաւազ Երկրորդ ժառանգեց իր հօրը գահը:

Փառնաւազ տասներեք տարի թագաւորեց Հայաստանի վրայ, եւ անոր յաջորդեց իր զաւակը՝ Պագաճոյճ, որուն թագաւորութիւնը տեւեց մինչեւ իր մահը, այսինքն երեսունհինգ տարի:

Պագոյճէն յետոյ գահ բարձրացաւ իր որդին՝ Կոռնակ, որուն թագաւորութեան չրջանը եղաւ ութը տարի: Իսկ Կոռնակէ ետք, թագաւորեց Փաւոս՝ տասնեօթը տարի:

Փաւոսի մահէն յետոյ, Հայոց թագաւորը եղաւ իր զաւակը՝ Հայկակ Երկրորդ, որուն թագաւորութիւնը տեւեց երեսունվեց տարի, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին՝ Երուանդ: Ահա այս Երուանդն է որ «Սակաւակեաց» կոչուեցաւ, որովհետեւ կարճատեւ եղաւ իր կեանքը, եւ մխայն չորս տարի կրցաւ թագաւորել Հայաստանի վրայ:

Երուանդ իր կեանքի օրերուն, իր քոյրը ամուսնացուց՝ Տուհաց գաւառի իչխան՝ Վարդգէսի հետ: Եւ քաջասիրտ Վարդգէս, Երուանդ թագաւորի կողմէ այսպիսի չնորհի մը արժանացած ըլլալուն ի պատիւ, չուզեց մնալ Տուհաց գաւառի մէջ:

ՎԱՐԴԳԷՍ ԻՇԽԱՆ ԿԸ ՀԻՄՆԷ ՎԱՐԴԳԷՍԱԿԱՆԸ –ԷՋՄԻԱԾԻՆ–

Եւ Վարդգէս իչխան գնաց, դեղեցիկ աւան մը հիմնեց հոն՝ ուր կը գտնուէր Արտեմիս դիցուհիին անունով կառուցուած Արտիմէդ քաղաքը: Եւ այսպիսի արքայական ամուսնութենէ մը յետոյ, Տու-

հաց գաւառի Վարդէս իշխանը, իր բնակութիւնը հաստատեց Արտիմէդ քաղաքի Շրէշ բլուրին մօտ՝ Քասաղ գետի եզերքը, եւ այս աւանը կոչուեցաւ[1] Վարդէսաւան:

Վարդէս իշխանի այս ձեռնարկը, մեծ գնահատութեան արժանացաւ ժողովուրդին կողմէ, եւ Հայ գուսանները դարեր ամբողջ երդեցին անոր այս բարի արարքը՝ հետեւեալ բառերով.

«Հաստուած գնացեալ Վարդէս մանուկն՝
Ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով,
Եկեալ նստեալ զՇրէշ բլուր,
զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով,
Կռել կռւել ղդուռն Երուանդայ արքայի»:

Սրդարեւ չատ տեղին էր Հայ ժողովուրդի բարձր գնահատութիւնը, երիտասարդ Վարդէս իշխանի այս վինարարութեան առնչութեամբ, որովհետեւ յետագայ եղելութիւններու բերումով, այս աւանը ստացաւ բացառիկ նշանակութիւն՝ բոլոր Հայութեան համար:

Կը պատմուի թէ Վարդէսաւանի կառուցումէն դարեր յետոյ, Արշակունի վաղարշ թագաւորը, ըն դարձակեց ու նորոգեց այս քաղաքը, պարիսպով մը պատեց զայն, իր անունով վաղարշապատ կոչեց ու մայրաքաղաք հռչակեց իր թագաւորութեան:

Ժամանակի ընթացքին նոր անուններ ունեցաւ երբեմնի Վարդէսաւանը, ամէն անգամ պատշաճ վերանորոգութիւններ կրեց եւ կոչուեցաւ կարգաւ[2] «Նոր Քաղաք», «Քաղաքուդաշտ», «Քաղաքամայր» եւ ներկայիս՝ «Էջմիածին» որ արքութեան հեղբոնն է Հայ ազգին:

Չորրորդ դարէն սկսեալ, այսինքն Քրիստոնէութիւնը ընդունելէ յետոյ, այս քաղաքը յայտնի դարձաւ նաեւ իր եկեղեցիներով: Այս արբանեակներուն մէջ նշանաւոր եղան՝ Մայր Եկեղեցին –Ս. Էջմիածինը–, Ս. Հռիփսիմէի, Ս. Գայեանէի եւ Շողակաթի տաճարները: Ս. Էջմիածնի կառուցումեցաւ չորրորդ դարու սկիզբներուն, իսկ Ս. Հռիփսիմէի եւ Ս. Գայեանէի եկեղեցիները՝ եօթներորդ դարուն:

Նոյն այս քաղաքը հարուստ է նաեւ իր Զուարթնոց տաճարով, որ եօթներորդ դարու Հայ ճարտարապետական արուեստի դրուա-գլուխ մըն է, մնալով իր հոյակապ սիւնաշարքով, դունապնով խճանկարներով եւ ճոխ քանդակներով:

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ

Հայց բոլոր Հայ թագաւորներուն մէջ, ամենահզօրը եղած է՝ Հայկազեան Երուանդի որդին՝ Մեծն Տիգրան, որուն գործերը խիստ արժանի են յիշատակութեան: Որովհետեւ ան էր որ Պարսից Կիւրոս արքայի հետ դաշնակցեցաւ, տապալեց Մարաց (Մեդացիներու) իշխանութիւնը, բաւական երկար ատեն իրեն հնազանդեցուց Յոյները, եւ Հայոց հայրենիքը ընդարձակեց ու հասցուց մինչեւ հին սահմանները. ուստի նախանձելի եղաւ իր ժամանակակիցներուն, եւ սիրելի՝ իր յաջորդներուն:

Եւ կա՛յ մէկը, որ չսիրէ անոր արի բնաւորութիւնը, չուրախանայ անոր յիշատակով ու չուզէ ըլլալ մարդ՝ անոր նման:

Ան, իր քաջութեամբ, դրուխ կանգնեցուց իր հայրենակիցներուն, բարձրացուց մեր ազգը, որ լուծի տակ կը գտնուէր, եւ մե՛նք եղանք ուրիշներու լծա-

զէր ու հարկապահանջ: Մեծն Տիգրանի օրով ճոխացան՝ ոսկիի, արծաթի եւ պատուական քարերու դանձերը: Հայ կիներն ու այրերը տիրացան սէգ սէս գոյներով գործուած բազմաթիւ զգեստներու, որով ամէնէն տգեղներն անգամ գեղեցկիներու սէս աքանչելի կ'երեւէին, իսկ գեղեցիկները կ'աստուածանային: Հեռաւոր ջինուորները ձիերու վրայ բարձրացան, եւ այն ռազմիկները որոնք մինչ այն պարապուրդ ունէին եւ թշնամին վրայ քար նետելով կը կռուէին, դարձան քաջ աղեղնաւորներ: Սնոնք որ բիրերով կամ փայտէ գաւազաններով կը պատերազմէին, զինուեցան սուրերով ու նիզակներով: Մերիները երկաթէ զգեստներ հագուեցան եւ վահաններու տիրացան: Երբ Մեծն Տիգրանի զինուորները տեղ մը հասաքուէին՝ միայն իրենց տեսքը, պահպանականերու եւ զէնքերու փայլն ու շողիւնը, բաւական էր թշնամին փախցնելու: Սն, խաղաղութիւն եւ չէնութիւն բերաւ երկրին մէջ եւ բոլորը ապրեցուց խղդուլ ու մեղրով:

Սյս, եւ ասոր նման շատ բարիքներով օժտեց մեր երկիրը, այս խարտեաշ ու դանդրահեր Երուանդեան Տիգրանը, որու մասին հետեւեալ բարեմասնութիւնները կ'երդէին մեր պապերը, իրենց քամբիռ կոչուած լարաւոր նուագարաններով.—

«Գունագեղ երեսով ու մեղրածոր աչքերով, խոշորակազմ ու թիկնաւէտ, ուժեղ սրունքներով ու զեղեցիկ ոտքերով, ուսերկի ու խմելիքի մէջ ժուժկալ, եւ ուրախութիւններու մէջ օրինաւոր, մարմնական ցանկութիւններու մէջ չափաւոր, շատ խմաստուն ու պերճախօս, եւ տէր այն բոլոր յատկութիւններուն՝ որոնք պիտանի են մարդուն համար»: Եւ Մեծն Տիգրան, տակաւին արժանի էր

չատ մը զովեստներու. որովհետեւ արդարադատ էր ան, ու կը սիրէր մարդոց հաւասարութիւնը. ան, իր մտքի լծակով կը կշռէր ամէն մարդու կենցաղն ու ապրելակերպը: Ո՛չ նախանձ կ՚զգար լաւագոյններուն հանդէպ, եւ ոչ ալ կ՚արհամարհէր նուաստները, այլ կը ջանար ամէնուն վրայ հաւասարապէս տարածել իր հոգածութեան ղեկասը:

ՄԵԴԱՑԻՆԵՐՈՒ ԱՐՔԱՅ ԱՇԴԱՀԱԿԻ ՋԱՐԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծն Տիգրան, նախապէս դաշնակից եղաւ Աշդահակի, որ Մարերու (Մեդացիներու) ցեղէն էր, եւ իր քոյրը՝ Տիգրանուհին, կնութեան տուաւ ա-նոր:

Աշդահակ, չատ աղաչած էր, կարենալ ամուսնանալու համար Մեծն Տիգրանի քրոջ հետ: Բայց կը խորհէր այսպիսի աղգականութեան մը չնորհիւ կամ վայելել Մեծն Տիգրանի սէրը, եւ կամ այս կերպով աւելի դիւրաւ դաւաճանել անոր ու սպանել: Որովհետեւ յառաջիկային պատահելիքի մասին եղած գուշակութեան մը պատճառաւ, Աշդահակի մտքը կասկածի մատնուած էր:

Աշդահակի մտատանջութեան պատճառն էր այն բարեկամական դաշինքը, զոր Պարսից Կիւրոս արքան առաջարկեց Հայոց Տիգրան թագաւորին: Եւ երբ Աշդահակ յիշէր այս համաձայնութիւնը, քունը կը փախչէր, եւ իր խորհրդակիցներուն անդադար կը հարցնէր թէ «Ի՞նչվիսի հնարքներով պիտի կարենանք մենք, չնչել այն սէրոյ կապը, որ հաստատուեցաւ Պարսիկին եւ մեծապօր Հայուն մէջեւ»: Եւ իր այս չար խորհրդածութիւններուն ըն-

թացքին, յառաջկայ դէպքերը նախատեսութեամբ յայտնուեցան իրեն՝ երազի մը մէջ։

Սրդարեւ այդ օրերուն, բաւական մեծ վըտանգ մը կ'սպառնար Մարաց թագաւոր Աշդահակին, Պարսից արքայ Կիւրոսի եւ Մեծն Տիդրանի մի՛ չեւ դոյացած մխաբանութեան պատճառաւ։ Մտա ծումներու աստիկ ալեկոծութեան մը բռնուած էր Աշդահակ, որուն հետեւանքով դիշեր մը երազին մէջ տեսաւ այն՝ ինչ որ արթնութեան ատեն ոչ տեսած էր աչքով եւ ոչ ալ լսած՝ ականջով։ Աշդահակ ընդոստ արթնցաւ իր քունէն, եւ առանց սպասելու որ օրը լուսնայ, ակն ոիշերին կանչեց իր խորհրդակիցները, եւ տխուր դէմքով, աչքերը դետին յառած՝ հառաչանք մը արձակեց իր սրտի խորերէն։

Խորհրդակիցները պատճառը հարցուցին Աշդահակի այս խոր հառաչանքին. բայց ան, վոխանակ պատասխանելու, չարունակեց պահել իր տըխուր լռութիւնը։ Վերջապէս, երբ ժամեր անցան, հեծկլտալով սկսաւ պատմել հետեւեալը.—

Ո՛վ սիրելիներս, ըսաւ ան. երազիս մէջ, անծա ծանրթ երկիր մը կը դտնուէի այսօր։ Ձիս լեռ մը բարձրացած էր դետնէն՝ ուղղաձիգ. սաստիկ սաւ նամանիքով պատուած էր լերան գագաթը, կարծես Հայկազանց երկրի լեռը ըլլար։ Երկար ատեն նայեցայ լերան, եւ ինծի երեւցաւ որ ծիրանեգոյն ըղդեստով, երկնագոյն կապոյտ լաչակով կին մը նստած էր այդ բարձր լերան գագաթը։ Աչքերը լուսոր էին, բարձրահասակ էր եւ կարմիր այտեր ունէր ան. ծննդաբերութեան ցաւերու բռնուած էր։

Մինչ ես հիացումով կը դիտէի այս տեսարանը եր կարդին, եւ ահա յանկարծ, երեք գազան ծնաւ այդ կինը, երեքն ալ կատաղեալ դէւազաղուններ՝ բէ

հասակով եւ թէ իրենց բնութեամբ: Առաջինը՝ առիւծի մը կռնակը հեծաւ, ու սլացաւ դէպի արեւմուտք. երկրորդը՝ վագրի մը վրայ՝ դիմաց դէպի հիւսիս. իսկ երրորդը՝ վիշապ մը սանձած՝ անվախօրէն յարձակեցաւ մեր տէրութեան վրայ:

ԱՇԴԱՀԱԿ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԷ ՊԱՏՄԵԼ ԻՐ ԵՐԱԶԸ

Եւ այսպիսի խառն երեւոյթներու մէջ, պահ մը ինձ թուեցաւ թէ կը դիտուիմ պալատիս տանիքին վրայ: Կը տեսնէի բազմաթիւ դեղեցիկ չատրուաններ ոսկի զարդարուած այս վերնայարկը, ուր կանգնած էին մեզ պսակող մեր հրաշալի աստուածները, եւ ես օւ դուք խոնկերով ու զոհերով կը պատուէինք զանոնք: Երբ յանկարծ վեր նայեցայ, տեսայ որ վիշապ հեծած դիւցազնը, արծիւի թեւերով սլացաւ ու յարձակեցաւ մեր վրայ. կ'ուզէր կործանել մեր աստուածները: Իսկ ես Աչդահակս, միջամտեցի, եւ այդ յարձակումը իմ վրայ ընդունելով, կռիւ ելի բռնուեցայ այդ սքանչելի դիւցազունին հետ: Նախ, մեր նիզակներով իրարու մարմին խոցոտեցինք, արեան վտակներ հոսեցուցինք վար, եւ այս ապարանքի արեգակնատես երեսը՝ այսինքն տանիքը՝ արեան ծով դարձուցինք: Տակաւին ուրիշ զէնքերով ալ կռուեցանք այսպէս, ժամեր ամբողջ:

Բայց երկար խօսիլ ի՞նչ օգուտ ունի ինծի, քանի որ ի վերջոյ ես կործանեցայ: Այս աստիկ վտանգը քրտինքի մէջ ձգեց զիս, վախաւ քունս, եւ այլեւս մեռած կը կարծեմ ինքզինքս: Որովհետեւ այս երազը չունի ուրիշ նշանակութիւն, այլ միայն այն որ բուռն յարձակում մը պիտի պատահի մեր վրայ, Հայկազեան Տիգրանի կողմէ: Բայց ո՞վ չուզեր

ձեզմէ, որ աստուածներու օգնութենէն եաք, իր խօսքով ու գործքով ալ օգտակար հանդիսանայ մեզի եւ իմ թագաւորակից ըլլայ:

Աչդահակի այս երդմն մասին, բաւական օգտակար կարծիքներ յայտնեցին իր խորհրդակիցները: Աչդահակ լսեց պանդք, չնորհակալութեամբ պատուեց բոլորը, եւ իր խօսքը շարունակեց հետեւեալ ձեւով.—

Բազմաթիւ իմաստուն եւ հանճարեղ խորհուրդներ լսեցի ձեզմէ, ով սիրելիներ —ըսաւ Աչդահակ— եւ հիմա ըսեմ նաեւ այն, ինչ որ աստուածներու օգնութենէն եաք, կը մտածեմ իրրեւ օգտակար միջոց:

ԱՇԴԱՀԱԿ ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ՆԻՒԹԷ ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԴԷՄ

Արդարեւ, թշնամիներէն պզտուչանալու եւ անոնց մտադրութիւններուն նախապէս ծանօթանալու համար չկայ որեւէ բան, որ աւելի օգտակար ըլլայ, քան՝ սիրոյ միջոցաւ կատարուած դաւաճանութիւն մը: Եւ մենք, հնարաւորութիւն չունինք հիմա այս բանը ընելու՝ ո՛չ մեր դանձերով եւ ոչ ալ մեր կեղծ խօսքերով. այլ միայն այն կերպով, զոր մտադրած եմ ես գործադրել: Իմ մտադրութեանս նիւթը եւ դաւադրութեանս միջոցն է Մեծն Տիգրանի քոյրը՝ կիներու մէջ գեղեցիկ ու խելացի Տիգրանուհին: Որովհետեւ, այսպիսի՝ նամիական ազդակցութիւնները, երթեւեկութեան հնարաւորութիւն կ'ընծայեն եւ կարելի կը դառնայ դաւադրութիւններ լարել: Կրնանք հարստութիւն եւ պատիւ խոստանալ իր մտերիմներուն, ու հրամայել որ յան-

կարծակի սպաննեն զայն սուրով կամ թոյնով· եւ կամ Մեծն Տիգրանի զօրապետներն ու կուսակալները զանձերով կաշառել, բաժնել իրմէ եւ այս կերպով, անպաշտպան տղու մը պէս, մեր ձեռքը ձգել զայն։

ԱՇԴԱՀԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ՝ ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ

Աշդահակի բարեկամները համակերպեցան առնոր այս գաղափարին ու լծուեցան գործի։ Ան իր խորհրդակիցներէն մէկը ղրկեց Մեծն Տիգրանի մօտ մեծ նուէրներով եւ նամակով մը, որուն բովանդակութիւնն էր այսպէս.—

«Ձու սիրելի եղբայրութիւնդ գիտէ թէ կեանքի մէջ աստուածները մեզի չեն պարգեւած աւելի օգտակար բան, քան սիրելիներու բազմութիւնը, եւ մանաւանդ իմաստուն եւ հզօրագոյն սիրելիներու։ Որովհետեւ, այս պարագային, ո՛չ արտաքին թշնամիները կը համարձակին խռովութիւն յարուցանել եւ եթէ փորձեն՝ իսկոյն կը վտարուին, եւ ոչ ալ ներսը, կրնան նման չարութեան մը ձեռնարկել, քանի որ ենթակաները չարաչար կը հալածուին։ Ուստի, տեսնելով բարեկամութենէդ յառաջ եկած այս օգուտը, խորհեցայ աւելի եւս ամրացնել ու խորացնել այն սէրը, որ հաստատուած է մեր միջեւ։ Եւ ահա, այս կերպով է որ ա՛լ աւելի պիտի զօրանանք եւ պիտի կարենանք ողջ ու անչարժ պահել մեր տէրութիւնները։ Եւ այս բանը կրնայ իրականանալ, երբ ինծի կնութեան տաս Մեծ Հայաստանի Օրիորդը՝ քու Տիգրանուհի քոյրդ։ Թերեւս անոր համար ալ բարի համարես, որ թագուհիներու թագուհին ըլլայ։ Ողջ եղիր, մեր թագակից ու սիրելի եղբայրը»։

Աշղահակի կողմէ ղրկուած պատգամաւորը եկաւ, կարգադրեց դեղեցիկ օրիորդին վերաբերեալ գործը, որովհետեւ Մեծն Տիգրան հաւանեցաւ Տիգրանուհին կնութեան տալ Աշղահակի: Առանց դիանալու անշուշտ անոր սարքած պաճճանութիւնը, իր քոյրը ուղարկեց թագաւորավայել հանդիսութեամբ: Աշղահակ, ո՛չ միայն իր սրտին մէջ ծածկած նենդութեան, այլեւ Տիգրանուհին դեղեցկութեան պատճառաւ իր կիներուն մէջ առաջին կարգեց զայն, եւ ներքնապէս չարունակեց խորհիլ իր նիւթելիք չարութեան մասին:

Եւ կը պատմուի թէ Տիգրանուհին Աշղահակի տիկինը ըլլալէ յետոյ, ամէն բան սկսաւ կարգադրուիլ Տիգրանուհիի փափաքին համաձայն: Ամէն ոք ստիպուած էր հնազանդիլ անոր հրամանին. մինչդեռ Աշղահակի բուն նպատակն էր՝ խաբէութեամբ սպրաշահիլ Տիգրանուհին, ուստի այսպէս կը խօսէր անոր՝ իր եղբօր Մեծն Տիգրանի մասին. «Չես դիտեր թէ քու եղբայրդ՝ Տիգրանը, իր կնոջմէն Զարուհիէն դրդուած՝ որքան կը նախանձի քեզ, որ Արեաց տիկին եղար: Եւ դիտե՞ս թէ ի՛նչ է ասոր հետեւանքը. նախ՝ ես կը մեռնիմ, եւ յետոյ Զարուհին Արեաց տիկին կը դառնայ, ու աստուածոհինելու տեղը կ՚անցնի: Ուրեմն դո՛ւն պէտք է ընտրես այս երկուքէն մէկը. կամ՝ եղբայրասէր ըլլալ եւ յանձն առնել խայտառակ կործանում մը Արեաց առջեւ, եւ կամ քու անձնական շահդ ի մտի ունենալ եւ օգտակար հնարք մը խորհիլ կանխելու համար յառաջիկայ վտանգները»:

Բայց այս խորամանկութեան մէջ պահուած էր այն սպառնալիքը թէ Տիգրանուհի պիտի մեռնի, եթէ Աշղահակի ուզածին պէս չվարուի: Եւ խելացի

պեղեցկուհին հասկցաւ գաղտնի դաւադրութիւնը, ուստի սիրալիր խօսքերով վոխադարձեց Աչդահակի, բայց վատահելի մարդոց միջոցաւ անմիջապէս իր եղբօր իմացուց այս նենգութիւնը:

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ՝

ԱՇԴԱՀԱԿԻ ԴԷՄ

Աչդահակ, իր վատ խորհուրդին գործադրութեան ձեռնարկեց, եւ պատպատուրներու միջոցաւ լուր ղրկեց Մեծն Տիգրանի, որ գայ երկու թագաւորութիւններու սահմանին վրայ տեղ մը, իբրեւ թէ շատ կարեւոր խնդրի մը վրայ տեսակցելու, ինչ որ կարելի չէր ընել գիրով կամ պատուիրակներով: Բայց Մեծն Տիգրան, որ գիտէր Աչդահակի ծածուկ խորհուրդները եւ պատուիրակութեան նպատակը, գիրով մը հրապարակեց այն ինչ որ պահուած էր Աչդահակի սրտին մէջ: Եւ երբ այսպիսի չարութիւն մը յայտնի դարձաւ, այլեւս չկար որ եւ է խօսք կամ խորամանկութիւն, որ կարենար ծածկել այս վատութիւնը, ուստի անխուսափելի եղաւ պատերազմը:

Եւ Հայոց թագաւորը զօրք հաւաքեց կապադովկիայի սահմաններէն, ժողվեց Վրացիներու եւ Աղուանիներու երկրի բոլոր ընտիր ռազմիկները, եւ Մեծ Հայքի ու Փոքր Հայքի բոլոր քաջ զինուորները, եւ իր ամբողջ զօրութեամբ արշաւեց դէպի Մեդացիներու սահմանը: Աչդահակ, այլեւս ստիպուած էր պատերազմիլ Հայկազուն թագաւորին դէմ՝ իր ոչ-փոքր զօրքով:

Եւ առանց իրարու վրայ յարձակելու, այս հակառակութիւնը ձգձգուեցաւ ամբողջ հինգ ամիս,

որովհետեւ արդէն եւ վճռական դործադրութիւն մը անյարմար կը նկատէր Տիգրան, ամէն անդամ որ մտածէր իր սիրելի քրոջ կացութեան մասին: Ան կը ջանար այնպիսի հնարք մը գտնել, որ փրկուի Տիգրանուհիի կեանքը: Եւ երբ պատահեցաւ այս, հասած եղաւ նաեւ կռիւի ժամը:

Գովելի էր մեր բարձրահասակ նիզակաւորը, ոտքն բոլոր անդամները համաչափ էին եւ պատշաճ մեծութեամբ. կատարելապէս զեղեցիկ մարմին մը ունէր ան, եւ չկար մէկը, որ ուժով հաւասարէր անոր:

Եւ ինչ պէտք կայ երկարելու խօսքը, քանի որ պատերազմի առնն, իր նիզակով, ջուրը կտրելու պէս ճեղքեց Աշդահակի ամուր զրահը, եւ զայն չամփրեց իր նիզակի լայն սլաքին վրայ, ու երբ ձեռքը ետ քաշեց՝ Աշդահակի թոքերուն կէսն ալ դուրս հանեց իր զէնքին հետ մէասին:

Բայց աքանչելի էր կռիւը. քաջեր կը կռուէին քաջերու դէմ, ուստի անմիջապէս կռնակ չէին երկարեցաւ պատերազմը, որուն վախճանը հռչակաւոր ճակներ մէկմէկու, հետեւաբար ժամեր ամբողջ ուեցաւ Աշդահակի մահով: Եւ այսպիսի բարեբախտ եղելութիւն մը, եկաւ աւելցնել Մեծն Տիգրանի փառքը:

Եւ կը պատմուի թէ այս պատերազմը վերջնանալէ յետոյ, Մեծն Տիգրան, թաղաւորավայել մեծ բազմութեամբ մը, իր քոյրը՝ Տիգրանուհին ուղարկեց Հայաստանի այն աւանը, զոր ինք չինել տուաւ իր անունով եւ անուանեց Տիգրանակերտ—ներկայիս աւերակները միայն մնացած են Հայաստանի նախկին այս մայրաքաղաքին, որ ժամանակի ընթացքին կոչուած է նաեւ Մարտիրոսաց

Քաղաք, Ինփրկերտ, Մուսփարկին կամ Միյափարկին եւ կը գտնուի այժմու Տիգրանակերտի կամ Տիյարպաքըրի հիւսիս–արեւելեան կողմը Պաթման գետի վտակներէն մէկուն եզերքը– *եւ Մեծն Տիգրան հրամայեց որ Տիգրանուհիի ծառայութեան ընթարկուին այդ գաւառները: կը պատմուի նաեւ թէ այս թագաւորական սերունդէն յառաջ եկած է, այդ կողմերու Ասան կոչուած ազնուական դասակարգը:*

Իսկ Աչդահակի առաջին կինը՝ Անոյշը, ինչպէս նաեւ Աչդահակի սերունդէն շատ պղջիկներ ու մանչեր, բազմաթիւ դերիներով միասին, աւելի քան տասը հազար մարդ, Մեծն Տիգրանի հրամանով բնակեցան արեւելեան մեծ լերան կողմը, մինչեւ Գողթնի սահմանները: Եւ այս բոլորը յայտնի են մեր թուելեաց երգերով, զոր դարեր ամբողջ պահ պաներ են՝ դինիով համբաւաւոր Գողթն գաւառի մարդիկ: Այս թուելեաց երգերուն կամ գողթան երգերուն մէջ Հայոց թագաւորներուն կարդին յաճախ կը պատմուին նաեւ Աչդահակի սերունդներուն մասին: Հայերը վիշապազուն անուանած են Աչդահակի սերունդները, որովհետեւ հայերէնի մէջ Աչդահակ բառը կը նշանակէ վիշապ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԻԱՆԴԱԿԱՆ ՎԷՊԵՐՈՒ ԵՒ ՎԻՇԱՊԱԶՈՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Որեւէ պատմական դէպք, երբ զօրաւոր աղդեցութիւն գործէ ժողովուրդի մը վրայ, պատճառ կը հանդիսանայ որ աւանդական վէպ մը ըստեղծագործուի՝ նոյն այդ եղելութեան առնչութեամբ: Այս կարգի ստեղծագործութիւնները կ'ու-

Նենան կէս մը պատմական կէս մը առասպելական ընոյթ եւ առանցքը կը կազմեն ժողովրդական անպիլի բանահիւսութեան: Մովսէս Խորենացիի հաղորդումներէն կարելի է հետեւցնել թէ Հայ ժողովուրդի պատմական անցեալը հարուստ է նման ըստեղծագործութիւններով, զոր՝ վէպ, գրոյց, առասպել, երգք վիպասանաց, երգք թուելեաց կ'անուանէ Մեր Պատմահայրը:

Մովսէս Խորենացիի Հայոց Պատմութեան մէջ վէպ բառը կը նշանակէ պատմութիւն, ուստի տարբեր է վէպի այօրուան նշանակութենէն, այսինքն՝ ռոմանէն:

Խորենացիի պատմութեան մէջ գրոյց բառը կը համապատասխանէ գրուած պատմութեան. իսկ երբ բերանացի ըլլայ այդ պատմութիւնը, Խորենացին կ'անուանէ զայն՝ աւանդութեամբ մեզի հասած՝ կամ անգիր գրոյց:

Առասպել *կը նշանակէ՝* ժողովրդական բանահիւսութեան վերաբերեալ որեւէ ճիւղ որ կրնայ պատմուիլ կամ երգուիլ: *Խորենացիի համաձայն, առասպելները այլաբանութիւններ են, եւ իրենց մէջ կը պահեն պատմական որոշ իրողութիւններ, ուստի կը կարօտին մեկնաբանութեան:*

Խորենացին, գրեթէ նոյն իմաստով կը գործածէ երգք վիպասանաց եւ երգք թուելեաց բառերը, որոնք երբեմն կը նշանակեն արտասանուած երգեր եւ երբեմն ալ երգուած պատմութիւններ: Այս վիպասանաց եւ թուելեաց երգերը՝ որոշ տեսակի առասպելներ էին, որոնք կ'երգուէին կամ կը պատմուէին յաճախ լարաւոր նուագարաններու ընկերակցութեամբ:

Վիշապ եւ Ազդահակ *կամ* Աժդահակ *բառերը,*

խնասակ տեսակէտով համամատասխան են իրարու։ Ուստի, Հայոց աւանդական պատմութեան մէջ, Մարաց թագաւոր Աժդահակի սերունդները անուանուած են վիշապազուններ։

Հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացիի հաձայն, Մեծն Տիգրան Աժդահակի յաղթելէ յետոյ թխուսվ տասը հազարէ աւելի վիշապազուններ (Մարեր) դերի բերաւ Հայաստան եւ հրամայեց որ բնակութիւն հաստատեն Մասիս լերան արեւելեան ստորոտէն մինչեւ Նախջաւան (ներկայիս Նախիջեւան) այսինքն՝ մինչեւ Գողթնի սահմանները։

ՎԱՀԱԳՆ՝ ՈՐԴԻ ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ

Մեր պատմութեան մէջ, եթէ իրենց քաջութեան կարգով թուել պէտք ըլլայ Հայկազեան թագաւորները, կրնանք անվարան ըսել թէ Երուանդեան Տիգրան արժանաւոր յաջորդ մը եղած է Հայկին ու Սրամին։ Որովհետեւ այս Մեծն Տիգրանն էր որ իր քառասունհինգ տարուան թագաւորութեան չրջանին, բազմաթիւ քաջութիւններու կարդին, յաջողած է նաեւ սպաննել Աժդահակը, դերի առնել անոր տունն ու տեղը, եւ վերջ տուած է Մեդացիներու եւ Պարսիկներու իշխանութեան։

Տիգրան Մեծի մահէն ետք, Հայկազեան թագաւորութիւնը մնաց իր երեք զաւակներուն, որոնք կը կոչուէին՝ Բաբ, Տիրան եւ Վահագն։

Մեծն Տիգրանի այս երեք զաւակներուն մէջ հզօրագոյնը հանդիսացաւ Վահագն, եղբայրները ենթարկեց իրեն, ժառանգեց իր հօրը գահը եւ քանի եօթը տարի թագաւորեց Հայաստանի վրայ։

Մեր աւանդական պատմութեան մէջ, շատ քա-

ը:
Ջադրծուքիւններ պատմուած են Վահագնի մասին: Մանաւանդ Աչդահակի սերունդներուն (վիշապ պզուններուն) դէմ Վահագնի մղած յաղթական կռիւները, պատճառ եղած են որ Հայ ժողովուրդի մտքին մէջ աստուածանայ ան, եւ Գողթան երգիչներ հեռաւոր առասպելը երդած են Վահագնի ծննդեան մասին.—

Ծննդաբերութեան մէջ էր երկինք եւ երկիր,
Երկունքի մէջ էր նաեւ ծովը ծիրանի.
Ծովուն երկունքով բռնուած էր նոյնպէս,
Կարմրիկ եղեգնիկը:
Եղեգի փողի մէջէն ծուխ կ'ելլէր,
Եղեգի փողի մէջէն բոց կ'ելլէր.
Եւ բոցի մէջէն
Մանուկ մը դուրս կը վազէր:
Ան՝ կրակէ մազեր ունէր,
Ունէր նաեւ բոցեղէն մօրուք,
Եւ աչուկներն էին արեգակներ:

Երկնէր երկին եւ երկիր,
Երկնէր եւ ծիրանի ծով.
Երկն ի ծովուն ունէր
Զկարմրիկ եղեգնիկն:
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն
Պատանեկիկ վազէր:
Նա հուր հեր ունէր,
Ապա թէ բոց ունէր մուրուս,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք:

Վահագնի ծնունդի մասին, ահա այս առասպելը կ'երգէին մեր նախնիքը, իրենց քամբիռ կոչուած լարաւոր նուագարաններով: Իրենց երգերուն մէջ կը պատմէին նաեւ թէ Վահագն ինչպէս կռուող է վիշապներու դէմ ու յաղթող է անոնց: Վահագնի այս քաջագործութիւնները՝ որոնք շատ կը նմանին Յոյներուն Հերակլէս դիւցազնի հերոսութիւններուն, պատճառ եղած են որ աստուածանայ ան, եւ Հայաստանի շատ մը կողմերը, ինչպէս նաեւ Վրաստանի մէջ, անոր հաստակին չափ արձաններ կանգնեցուցած՝ պատուած են զայն զոհերով:

ՎԱՀԱԳՆԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅՈՒՄԸ

Ինչպէս կը հետեւի մեր աւանդութիւններէն, Հայոց ամենասիրելի թագաւորներէն մէկը եղած է Վահագն, եւ. Հայ ժողովուրդին այս սիրոյ զգացումը՝ պատճառ եղած է որ ժամանակի ընթացքին նոյ նանայ ան՝ նախաքրիստոնէական հեթանոս կրօնքին մէջ դոյութիւն ունեցող Արու կամ Արեգ չաստուածին հետ:

Հայկական աւանդութիւնները ցոյց կուտան թէ ինչպէս ուրիշ ազգերու, նախաքրիստոնէական շրջանի Հայ կրապաշտութեան մէջ ալ, պէշ չատմունքի առարկայ էր Արեւը: Կարենալ հասկնալու համար թէ որքան զօրաւոր եղած է Արեւապաշտութիւնը Հայոց մէջ, կը բաւէ յիշել որ Քրիստոնէական շրջանին եւս, աղօթելու առեն դէպի Արեւելք կը դառնանք, նոյնն է նաեւ ներկայիս մեր եկեղեցիները խորանին դիրքը կամ ուղղութիւնը: Այսպէս աստուածացած եւ պաշտամունքի առարկայ դարձած Արեւը, ինչպէս ամէն դերբնական ոյժ, նախնական հաւաքականութիւններու յատուկ նախատը-

թամաբանական ըմբռնումով մը, եւած է իր բնաձեւ վիճակէն ու վերածուած՝ անձնաւորուած կերպարանքի: Հայոց հեթանոսական կրօնքին մէջ ալ, նոյ նացած են Անձնաւորուած Արեւն ու Պատմական Վահագնի Անձը, եւ Հայոց հեթանոսական շրջանի Արեւապաշտ ըմբռնումը, ժամանակի ընթացքին, փոխակերպուած է Վահագնի պաշտամունքին: Արդարեւ, սերտ նմանութիւն մը կարելի է տեսնել Հայ դուսաններու երգած Վահագնի ծնունդին ու դիւցազ պային խաւարէ մը յետոյ ի յայտ եկած Արեւածագի մը բանաստեղծական նկարագրութեան միջեւ:

Մեր Գողթան երկիրուն մէջ կը պատմուին նաեւ Վահագնի յաղթական կռիւները վիշապներու կամ վիշապազուններու դէմ. Վահագն կը յաջողի սպաննել վիշապները եւ Վիշապաբեր տէրտերը: Այս երկիրուն մէջ եւս կարելի է տեսնել թէ ինչպէս նոյնացեր են Վահագնի քաջագործութիւնները ու Արեւուն ծագման մեկնաբանութիւնները: Արդարեւ Արեւու թշնամին է խաւարը, այսպէս՝ ինչպէս վիշապները կամ վիշապազունները թշնամի են Վահագնի:

Այսպէսի նախատրամաբանական ըմբռնումով մը Խաւարը խորհրդանիշը կը հանդիսանայ վիշապներուն, որոնք կը յարձակին Արեւուն վրայ, բայց միշտ Արեւն է յաղթական. չէ՞ որ նախնական մարդուն փափաքներն ու լոյս-բնութիւնը կ'իրականանան, եւ օրը կամ կեանքը կ'սկսի վերաւին՝ Արեւածագով: Գիշերային ժամերը ցոյց կուտան թէ բաւական երկար տեւած է այդ կռիւը, եւ սաստիկ: Յայտնի է թէ վիշապները թիւով շատ են կամ վխմահարի. քանի որ երբ չջնջուաւեն Արեւը, կը յաջողին նոյնիսկ խափանել զայն:

Նախատրամաբանական այս կերպ մտածութեամբ, անձնաւորուած կ'ըլլայ Արեւը եւ նոյնացած՝ Մեծն Տիգրանի որդի՝ Վահագնին, որուն նմանը չկար ոյժի եւ քաջութեան մէջ: Արդարեւ, Հայ թագաւորները «Քաջն Վահագն» կոչած են զայն, ու պատերազմի աստեն՝ անկէ խնդրած են հովանաւորական յաղթութիւն: Աստուածացած այս Քաջն Վահագնի պաշտամունքին համար հիմնած են մեհեաններ. կռապաշտական այս տաճարներուն գլխաւորը եղած է Տարօն գաւառի (ներկայիս Մուշ) Աշտիշատ աւանին մէջ կառուցուած Վահէվահեան մեհեանը: Վահագն հաստատած վայելած ժողովրդականութիւնը յայտնի է նաեւ անոր որ Վահագնի տօնակատարութեան համար ճշդուեր է մասնաւոր օր, ամէն ամսու քսաներեքերորդ օրը, որ կոչուեր է Վահագնի անունով (1):

ՎԱՀԱԳՆԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ՝ ՄԻՆՉԵՒ ՎԱՀԷ ԵՒ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՁՈՒՄԸ

Վահագնի սերունդը կը նկատուէին Վահունիները, որոնք երկար ատեն քուրմերը եղան Վահէվահ-

---

–1– Հին հայկական տոմարի մէջ, ամսուան իւրաքանչիւր օրը ունէր իր յատուկ անունը: Ամիսը հաշուուած էր երեսուն օր, եւ այդ օրերու անուններն էին.– Արեգ, Հրանտ, Արամ, Մարգար, Ահրաւիճ, Մազդեկան, Աստղիկ, Միհր, Զոպաբեր, Մուրց, Երացահաւ, Անի, Պարխար, Վանատուր, Արամազդ, Մանի, Ասակ, Մասիս, Անահիտ, Արուագած Դրգուռ, Կորդուք, Ծմակ, Լուսնակ, Ցրուռ, Նպատ, Վահագն, Սէին, Վարագ, Գիշերավար:

եան մեհեանին եւ պաշտօն մատուցին իրենց նախահօր՝ Վահագն դիւցազնին:

Մեծն Տիգրանի որդի՝ Վահագնի մահէն ետք, անոր յաջորդեց իր կրտսեր զաւակը՝ Առաւանը, որ տասնութը տարի թագաւորեց Հայաստանի վրայ, եւ այս Առաւանէն սերեցան Առաւենեանները:

Առաւանի մահէն յետոյ Հայոց թագաւոր եղաւ իր որդին՝ Ներսեհ՝ երեսունհինգ տարի:

Ներսեհի յաջորդեց իր զաւակը՝ Զարեհ, որմէ անցած է Զարեհաւանեան կոչուած տոհմը: Զարեհի թագաւորութիւնը տեւեց քառասունվեց տարի եւ Զարեհի մահէն ետք մնը տարի թագաւորեց Արմոդ, որ Զարեհի առաջին զաւակն էր:

Արմոդի մահէն յետոյ դահ բարձրացաւ իր որդին՝ Բայդամ, որուն թագաւորութիւնը տեւեց տասնչորս տարի:

Բայդամին յաջորդեց անոր զաւակը՝ Վան, որ իր քսան տարուան թագաւորութեան չրջանին նորոգեց Շամիրամի չինել տուած Շամիրամակերտը, եւ իր անունով այդ քաղաքը կոչեց՝ Վան:

Վանի յաջորդեց իր որդին՝ Վահէ, որ քսանեւրեք տարուան թագաւորութեան ընթացքին, ատիպ ուեցաւ բազմաթիւ անդադար պատերազմիլ ասորւոց թշնամիներուն դէմ, եւ իր քաջասրտութեան չնորհիւ չարտօնեց երբեք որ օտարներ գրաւեն Հայաստանի այս կամ այն կողմը:

Վահէի թագաւորութեան վերջին տարիներուն կը զուգադիպի Աղեքսանդր Մակեդոնացիի արշաւանքներու չրջանը: Մեծն Աղեքսանդր երբ իր հօրը սպանութենէն ետք դահ բարձրացաւ, տեսաւ որ իր երկիրը հարկատու կր դառնայ Պարսից Դարեհ արքային: Աղեքսանդր Մակեդոնացի մտադրեց

ոչ միայն չհաւատացանել Պարսիկներու վճարուածաւուրքերը, այլ՝ խորհեցաւ շատ աւելի զօրացնել իր բանակները, արշաւել դէպի արեւելք, մինչ ատեն Դարեհի թագաւորութեան, եւ իշխել ամբողջ աշխարհի վրայ:

Դարեհ երբ լսեց թէ Աղեքսանդր Մակեդոնացի սկսած է յարձակումներ գործել Պարսիկներու հարկատու երկիրներու վրայ, ասատիկ բարկացաւ, բանակներ ղրկեց Մակեդոնացի թագաւորին դէմ, բայց չարաչար պարտութիւններու մատնուեցան Դարեհի բոլոր զօրավարները: Այն ատեն, Դարեհ ինչ ուղեց հարեւան ազգերու, եւ բացի հարիւրհազար Պարսիկ եւ վաթսունհազար Մեդացի զինուորներէ, իր չուրջ հաւաքուեցան նաեւ զանազան ազգերէ բազմաթիւ զօրքեր, որոնց մէջ կը գտնուէր Հայկազեան վերջին թագաւորը՝ Վահէ, իր քառասունհազար հետեւակ եւ եօթնհազար հեծեալ զինուորներով:

Բուռն կռիւ մը սկսաւ Դարեհի եւ Մեծն Աղեքսանդրի բանակներուն մէջեւ, բայց կարճ ժամանակի մէջ ծանր կորուստներու մատնուեցան Դարեհի զօրքերը, Պարսից սրբազան վահանաւ զօրաբազմի դաշտին, եւ բացի հազարաւոր զինուորներէ, Մեծն Աղեքսանդրի ձեռքը գերի ինկան նաեւ՝ Դարեհի մայրը, կինը եւ զաւակները:

Իսկ Վահէ, Հայկազեան այս քաջարի թագաւորը, երբ տեսաւ թէ այլեւս չկայ ոչ մէկ ոյժ, որ կարենայ դիմադրել Մեծն Աղեքսանդրի բանակներուն զօրքեր հաւաքեց Հայաստանի ռահմանակից եւ հեռաւոր ազգերէն՝ Հոններէ, Ալաններէ, Սղուաններէ, Վրացիներէ, Կովկասի եւ Կորդուքի կողմերէն

լինք անցաւ այդ բանակներուն դլուխը, եւ յարձակեցաւ Մեծն Աղեքսանդրի վրայ:

Շատ քաջութիւններ դործեց եւ ծանր կատաղածներ պատճառեց Վահէ՝ բաղմաթիւ անդամներ, բայց ի վերջոյ պարտուեցան իր դօրքերը, եւ Վահէ սպանուեցաւ Աղեքսանդր Մակեդոնացւի ձեռքով —ՓԱ. 328 թուականին:—

Վահէի մահով վերջ դտաւ Հայկազեանների թագաւորութիւնը եւ Ասիական շատ մը երկիրներու նման, Հայաստանն ալ ենթարկուեցաւ Մակեդոնացիներու դերիշխանութեան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՕՏԱՐ ԿՈՒՍԱԿԱԼՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻՆ

Քրիստոսէ Առաջ 328 թուականէն սկսեալ, երեք տարի Հայաստան ապրեցաւ անիշխանական խառնակ չրջան մը, որմէ յետոյ մինչեւ Արշակունի թագաւորներու ակրակալութեան սկիզբը (այսինքն Ք. Ա. 149 թուական) երկիրը կառավարուեցաւ օտար կուսակալներու. եւ հայ իշխաններու կողմէ:

Ք. Ա. 325 թուականին, Հայաստանի առաջին կուսակալը եղաւ Միհրան, որ եկած էր Մեծն Աղեքսանդրի հրամանով, եւ Միհրանի կուսակալութեան չրջանը տեւեց՝ հինդ տարի:

Մեծն Աղեքսանդրի մահէն ետք, կռիւ ծագեցաւ իր զօրավարներուն միջեւ, որովհետեւ բոլորն ալ կ՚ուզէին յաջորդը հանդիսանալ այդ աշխարհակալ թագաւորին:

Երկար կռիւներէ յետոյ, Աղեքսանդրի յաջորդեց իր խորթ եղբայրը, բայց թոյլ անձ մըն էր ան, ուստի այդ մեծ պետութեան զործնական իշխանու-

թիւնը մնաց Պերդիկաս Մակեդոնացին, որ ընդհանուր հրամանատարն էր ամբողջ թագաւորութեան։

Պերդիկաս Մակեդոնացին կարգադրութեամբ, Միհրանի տեղ Հայաստան դրկուեցաւ Նէոպտողեմոս, որ չարսիրտ մարդ մըն էր եւ իր դաժանութեամբ չարաչար տառապեցուց Հայ ժողովուրդը։

Ք. Ա. 319 թուականէն սկսեալ, երկու տարի, սաստիկ նեղութիւններ կրեցին Հայերը, այս Նէոպտողեմոսի կուսակալութեան չրջանին։ Ժողովուրդին մէջ դժգոհութիւնը իր գագաթնակէտին հասաւ, եւ Հայերը ըմբոստութեան դիմեցին Նէոպտողեմոսի դէմ։ Զանազան վայրերէ օրթեր եկան հաւաքուիլ՝ Հայոց Արդուարդ իշխանի չուրջ, եւ այս քաջարի նախարարը յաջողեցաւ երկրէն վտարել կուսակալ Նէոպտողեմոսը, որ վախուստով միայն կրցաւ իր կեանքը ազատել։

Քաջասիրտ Արդուարդի այս յաղթանակը պատճառ եղաւ որ յարգեն ու սիրեն զայն բոլոր Հայ իշխանները, ուստի բոլորին հաւանութեամբ, իշխանաց իշխան կարգուեցաւ Արդուարդ եւ սկսաւ իշխել Հայաստանի վրայ (Ք. Ա. 317 թուականին)

Պերդիկաս Մակեդոնացի երբ լսեց Հայոց յաղթանակը, զօրքեր ղրկեց Հայաստան, երկիրը բռնի հնազանդեցնելու համար Նէոպտողեմոսի։ Բայց անպարտելի մնաց Արդուարդ, եւ Պերդիկաս ստիպուեցաւ ընդունիլ որ Հայաստանի բուն իշխանաւորը ըլլայ Արդուարդ, իսկ Նէոպտողեմոսը նշանակեց անոր օգնական։

Մեծն Աղեքսանդրի մահէն տասներկու տարի յետոյ, Մակեդոնական աչխարհակալ կայսրութիւնը բաժնուեցաւ չորս երեւելի իշխաններու միջեւ։

ուստի, Եւրոպական, Ասիական եւ Ափրիկեան հողամասերուն վրայ պոյտացան չորս թագաւորութիւնները: Մակեդոնացիներու թագաւոր եղաւ Կասանդրոս, Ասիացիներուն՝ Անտիդոնոս, Եգիպտացիներուն՝ Պտղոմէոս, իսկ Սելեւկիացիներուն՝ Սելեւկիոս:

Այս չորս տէրութիւններուն մէջ ամէնէն զօրաւորը եղաւ Սելեւկիացիներու թագաւորութիւնը, որ տիրեց մանաւանդ Ասորեստանի վրայ:

Արդուարդի իշխանութեան տասներորդ տարին կը դուգադիպի Սելեւկիոս Նռաջինի թագաւորութեան սկիզբը: Սելեւկիոս բուռն պատերազմներ մղեց եւ երեք ենթարկեց բազմաթիւ երկիրներու կարդին նաեւ Հայաստանը, եւ Արդուարդ մինչեւ իր մահը հարկատու մնաց Սելեւկիոսի:

ՍՐՏԱՇԷՍ ԵՒ ՋԱՀՐԱՏ ԿԸ ՓՈՐՁԵՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԵԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

Արդուարդի յաջորդեց Հրանտ (Հորոնտ) որ նոյնպէս հարկատու եղաւ Սելեւկիացիներուն, իր քառասունհինգ տարուան իշխանութեան տեւողութեամբ:

Հրանտի մահէն ետք, Հայաստանի երեւելի իշխաններէն մէկը՝ Արտաւազդ, իր քաջութեան ու կորովին չնորհիւ յաջողեցաւ իրեն ենթարկել բոլոր Հայ իշխանները, եւ կարճ ժամանակի մէջ տիրեց ամբողջ Հայաստանի վրայ:

Արտաւազդ իշխան երբ անդրադարձաւ իր զօրութեան, այլեւս չուզեց ենթարկուիլ Սելեւկիացիներուն, ուստի մերժեց վճարել պահանջուած տուրքերը:

Սելեւկիացիներու թագաւոր Անտիոքոս Երորդ, սաստիկ բարկացաւ, իր զօրքերով արշաւեց Հայաստան, բայց Արտաւազդ երբ տեսաւ որ պատերազմով կարելի չէ յաղթել թշնամիին, յօժարեցաւ դահակցում տալ Սելեւկեայի թագաւորին, ուստի յաջողեցաւ խաղաղութեան մէջ պահել երկիրը, ամրողջ յիսուն տարիներու իր իշխանութեան տեւողութեամբ:

Սելեւկիացիներու Անտիոքոս թագաւորը երբ լսեց Արտաւազդի մահը, իր երեւելի զօրավարներէն երիտքը կտւսակալ կարգեց Հայաստանի: Առնիմէ մէկը՝ որ կը կոչուէր Արտաշէս (Արտաշիաս) կուսակալ եղաւ Մեծ Հայքի, իսկ միւսը՝ որուն անունն էր Զահրատ (Զարեհ) իշխեց Փոքր Հայքի (Ք. Ա. 189 թուականին):

Արտաշէս եւ Զահրատ, երբ տեսան որ Սելեւկեան թագաւորութիւնը կորանցուցած է իր նախկին զօրութիւնը, վտրձեցին համաձայնիլ Հռովմէացիներուն հետ, ապատամբիլ Սելեւկեան միապետութեան դէմ ու վերջ տալ երկուց հարկատու վիճակին: Բայց Անտիոքոս Զօրաւոր, երբ տեղեկացաւ թէ Արտաշէս կուսակալ մեծարուած է Հռովմէացիներու հետ եւ կ'ուզէ անկախ թագաւորութիւն մը հիմնել Հայաստանի մէջ, բազմաթիւ զինուորներով յարձակեցաւ Արտաշէսի վրայ: Արտաշէս նախ փորձեց դիմադրել թշնամիին, բայց երբ տեսաւ որ շատ սակաւ կը մնան իր ոյժերը, յանձն առաւ վերատին ընդունիլ Անտիոքոս Զօրաւորի գերիշխանութիւնը, չարունակեց մնալ Սելեւկիացիներու կուսակալ, եւ այս վիճակը տեւեց մինչեւ իր մահը, այսինքն՝ Ք. Ա. 159 թուական:

Արտաշէսի յաջորդեց իր զաւակը՝ Արտաւազդ,

տրու կուսակալութեան օրով, Պարթեւներու արքայ Սրճակ Մեծ, չատ պօրացած ըլլալով, իր տէրութեան կ'ենթարկէր այլեւայլ երկիրներ։ Սրճակ Մեծ, որ կը կոչուէր նաեւ Միհրդատ Սրքայ Պարթեւաց, ուրիշ չատ մը պետութիւններու կարդին պատուէրեան մատնեց նաեւ Սեբեւենան թագաւորութիւնը, եւ յաջողեցաւ տիրել մինչեւ Եփրատ եւ Առրիք։ Յետոյ իր բոլոր ջանքերով տուաւ Հայաստան, վտարեց Սրատ Չոր որդին՝ Սրատատդ կուսակալը, եւ իր կրտսեր եղբայրը՝ Վաղարշակը թագաւորեցուց Հայաստանի վրայ։ Ուստի տուաջին Հայ Սրշակունի թագաւորը հանդիսացաւ Վաղարշակ, եւ իրմով սկսած եղաւ Հայոց Սրշակունեաց թագաւորութիւնը (Ք. Ա. 149 թուականին։)

ՎԵՐՋ

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՇՐՋԱՆԻ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՀՅՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԵՐՁԵՑՈՒՄՈՎ ՀՆԴԵԻՐՈՊԱԲԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ժողովուրդներու ծագումին կամ ժողովուրդներու ալատմական անցեալին ուսումնասիրութիւնը նոր ուղղութիւն մը ստացաւ 19րդ դարուն, երբ Տարվինն, կենսաբանական ապացոյցներու յենլով, հռչակեց թէ մարդկային ցեղը սերած է տեսակ մը մարդանման կապիկներէ, որոնք նախապատմական երկարատեւ ժամանակաշրջանի մը ընթացքին, վոխադարձաբար վերածուած են մարդ էակին: Տարվինի այս նոր տեսութիւնով, հերքուած կ'ըլլայն մարդկային ցեղի ծագումի մասին Աստուածաշունչին բովանդակած տեղեկութիւնները, եւ այլեւս անկարելի կը դառնար հաւատալ թէ բոլոր ժողովուրդները սերած էին նոյն նախահօրմէն, այսինքն՝ Ադամէն:

Գիտական մտքի այս նոր ըմբռնումով, վերստին ձեռք կ'առնուէին մարդկային հաւաքականութիւններու վերաբերեալ հարցերը, այս առթիւ երեան կ'ելլէին այլեւայլ ընկերային գիտութիւններ որոնք կոչուած էին Ս. Գրքէն աւելի բաւարարութիւն տալ մարդկային մտքի հարցասիրութեան:

19րդ դարու մտածելակերպին համար բոլորովին անծանօթ չէր ընկերային գիտութիւններուն որդեգրած ըրական ուղղութիւնը. մօտաւորապէս երեք դար առաջ, բնական գիտութիւնները արդէն

սկսած էին դործադրել նոյն մեթոդը՝ պէյքնի չընորհիւ:

19րդ դարու առաջին տասնամեակներէն սկսեալ, զանազան ընկերային դիտութիւններու առնչութիւնը, լեզուաբանութիւնն ալ սկսաւ լրջօրէն զբաղիլ ժողովուրդներու պատմական անցեալի հարցով: Երկար ուսումնասիրութիւններէ յետոյ, յայտնի լեզուաբաններ յանգեցան այն եզրակացութեան թէ կարեւոր կապակցութիւններ դոյութիւն ունին կարգ մը լեզուներու եւ այդ լեզուներուն տէր ժողովուրդներուն միջեւ:

Այս հիման վրայ դասաւորուեցան գրեթէ բոլոր լեզուները, բաժնուեցան լեզուական ընտանիքներու, որոնցմէ մէկը անուանուեցաւ հնդեւրոպական լեզուներու ընտանիք, որովհետեւ այս լեզուաբնտանիքին մաս կը կազմէին՝ Հնդկաստանէն սկսեալ կարգ մը Սախալեան ժողովուրդներու եւ գրեթէ բոլոր Եւրոպական ժողովուրդներու լեզուները:

Խորացնելով երկոյ պրպտումները, լեզուաբաններ եզրակացուցին թէ պատմական չատ հին անցեալի մը մէջ, ծագումով ցեղակից էին հնդեւրոպական լեզուաընտանիքի անդամ ժողովուրդները, նախապէս նոյնն էր երկոյ լեզուն, որ ժամանակի ընթացքին ժողովուրդներու անջատումով փոփոխութիւններ ենթարկուելով վերածուած էր այսօրուան նոյնանման բայց տարբեր լեզուներուն:

Հնդեւրոպական լեզուներու դիտնականները, ուղեցին տեսնել նաեւ թէ ո՞ւր կը դտնուէր այս համացեղ ժողովուրդներու նախահայրենիքը, եւ թէ ո՞րն էր անոնց նախամայր լեզուն: Այս հարցերուն լ պատասխան, հնդեւրոպագէտները նախ ենթադրեցին որ ցեղակից այս ժողովուրդներուն նա-

յահագրեներէն եղած էր Հնդկաստանը եւ Հնդեւրոպական նախամայր լեզուն էր՝ Սանսկրիտը: Բայց երկար չտեւեց այս տեսակէտը, եւ երեւան ելան իրարմէ տարբեր երեք տեսակէտներ, որոնցմէ առաջինին համաձայն՝ Հնդեւրոպական ժողովուրդներու նախահայրենիք եղած էր Միջին Ասիան կամ Բամիր կոչուած երկիրը. երկրորդ տեսակէտը այն էր թէ այս ժողովուրդները նախապէս տարած էին Պալթիկ ծովու հարաւային ափերուն վրայ, իսկ երրորդ տեսակէտը կ՚ընդունէր թէ Հնդեւրոպական ժողովուրդներու նախահայրենիքը եղած էր Արեւմտեան Եւրոպան: Բայց բոլոր հնդեւրոպաբանները կը մնանային այն տեսակէտին վրայ, որ Սանսկրիտը չէր այս ժողովուրդներու նախկին լեզուն, անշուշտ թէ դարերուն ունեցած էր Հնդեւրոպական նախամայր լեզու մը, որ սակայն, բայի կարգ մը հասարակաց բառարմատներէ, դրեթէ բնաւ չէր պահպանուած որեւէ ժողովուրդի լեզուէ:

Հնդեւրոպական համարուած բազմաթիւ լեզուներու կարգին, դիտնականները ուշադրութիւն ընծայեցին նաեւ Հայոց լեզուին, եւ առաջին անգամ 1837 թուականին, Բոփ. Պետերման յայտնեց թէ Հնդեւրոպական լեզուաբնութիւնքի լեզուներէն մէկն էր նաեւ Հայերէնը: Իրենց ուսումնասիրութիւններով՝ Պետերմանի այս տեսութեան կողմնակիցներ եղան՝ Վինդիշման եւ համեմատական լեզուաբանութեան հիմնադիր՝ Բօպպ եւ տակաւին բազմաթիւ հնդեւրոպաբան դիտնականներ, որոնցմէ՝ Գօչէ, Մեյլէր եւ Դելտազարդ ալնդեցին թէ Հայերէնը առանձին ճիւղ մը չէր հնդեւրոպական լեզուաբնութեան մէջ, այլ կը պատկանէր հնդեւրոպական ընտանիքի Իրանական կամ Արիական լեզուներու ճիւղին:

Բայց 1880ական թուականներուն, Հիւպշման հերքեց այս տեսակէտը եւ իր հետեւորդներով մէասին վաստատի կերպով հաստատած եղաւ որ Հայերէնը հնդեւրոպական լեզուաընտանիքի մէջ անկախ եւ ուրոյն ճիւղ մըն էր։

ԹԵՐ ՈՒ ԴԷՄ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԲԱՆ ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայ լեզուի հնդեւրոպական բնոյթը հաստատուելէ ետք, լեզուաբաններն ու պատմագէտները ձեռնարկեցին լուծել Հայ ժողովուրդի ծագման հարցը։ Այս առթիւ իրենց առաջին զբաղումը եղաւ ստուգել թէ ովքե՞ր էին հայոց հնդեւրոպական նախնիները, եւ ո՞ւրկէ, ե՞րբ եւ ի՞նչ ճամբով եկած ու հաստատուած էին Հայաստանի հողերուն վրայ։

Ցենլով հնադարեան Յոյն պատմիչներու վկայութիւններուն, հնդեւրոպաբանները յանգեցան այն եզրակացութեան թէ հնդեւրոպական ցեղակից ազգերը ճամբայ ելած էին իրենց նախահայրենիքէն, անոնցմէ մէկ մասը եկած հաստատուած էր Պալքանեան թերակղզիի մէջ, մօտաւորապէս Ք. Ա. 15րդ դարուն, եւ Պալքանեան կամ Թրակիական թերակղզիի այս եկուորներուն մէջ կը դտնուէին նաեւ Արմէնները, որոնք հնդեւրոպական միւս ցեղերուն հետ մէասին գաղթեցին դէպի Փոքր Ասիա, եւ չատ դանդաղ յառաջանալով՝ Ք. Ա. 7րդ դարուն հաստատուեցան Հայկական լեռնաշխարհի մէջ։

Այս հիման վրայ, հնդեւրոպական տեսութիւնը ընդունած կ'ըլլար թէ Հայ ժողովուրդի կազմաւորման գլխաւոր տարրերը կը հանդիսանային Արմէնները, որոնք հնդեւրոպական նախացեղի հայրենի-

քէն պաղթելով եկած էին Հայկական լեռնաշխարհ, ու հոն հաստատուելէ ետք, իրենց մէջ ձուլած էին Հայաստանի տեղաբնիկ ցեղերը:

Սակայն 19րդ դարու վերջերը, կարդ մը լեզուագէտներու ուշադրութիւնը գրաւեց այն պարագան թէ Հայերէնը զուտ հնդեւրոպական լեզու մը չէր, այլ հնդեւրոպականին տուրքեր՝ իր մէջ կը պարունակէր նաեւ ոչ–հնդեւրոպական տարրեր, եւ Հայ լեզուին այս հանգամանքին պատճառով, մեծ ի՛մաբեւորութիւն կ՚ատանար Բրօֆ. Քերովբէ Պատկանեանի 1880ին յայտնած այն կարծիքը, թէ Հայ ժողովուրդը մխառարր չէր, Հայ եւ Արմէն անունները ցոյց կուտային երկու տարրեր, որոնք մխաձուլուած էին այս ժողովուրդին մէջ:

Հայերը եկուոր ժողովուրդ համարող հնդեւրոպարաններու տեսութիւնը, 20րդ դարու սկիզբին, լրջօրէն քննադատուեցաւ, Բրօֆ. Պատկանեանի աշակերտ՝ Ռուս գիտնական Մառի կողմէ: Մառի համաձայն, Հայերէնը հնդեւրոպական առանձին լեզուաճիւղ մը չէր, այլ յաբեթական եւ հնդեւրոպական խառն լեզուի բնորոշ օրինակ մը կը կազմէր, եւ Հայերէնի մէջ վճռական դերը կը պատկանէր յաբեթական կամ տեղական տարրին, ու Հայերէնի բառապաշարը հնդեւրոպական ըլլալէ աւելի յաբեթական (տեղական) էր:

Ա՛յս առթիւ, Մառ կը յայտնէր թէ Հայերէնը կը գտնուէր մաքուր յաբեթական եւ կատարեալ հնդեւրոպական լեզուներու միջեւ, եւ կը յանգէր այն եզրակացութեան որ Հայ լեզուն կազմաւորուած էր պատմական Հայաստանի հողին վրայ, այսինքն՝ Հայ ժողովուրդի ընկերային զարգացման ու մշակութային միջավայրին մէջ:

Մօտաւորապէս երեսուն տարի առաջ, հնդեւրոպական լեզուներու տեսութիւնը քննադատուած է նախ եւ Բրօֆ. Ա. Զարիւեանի կողմէ: Զարիւեանի համաձայն՝ «Հայերը, ոչ եկուոր ժողովուրդ են, եւ ոչ ալ ուրիշ հզօր ցեղի մը մէկ ճիւղը կը կազմեն, այլ՝ տեղական տոհմային կեցուածքով ապրող մանր հատուածակութիւններու վրայատված ներծուխումով, ընկերային–քաղաքական–տնտեսական ներթափանցումով յառաջ եկած ժողովուրդ մըն են»: Այս առթիւ Բրօֆ. Զարիւեանի կարծիքը այն է թէ «առմանն եւ արուեստագործական ոյժերու զարգացման հետ նուազող երկուսաւորութեան տոհմեր, ատաւական (Փէտաւ) հատուածակութիւն մը կազմելու ձեւով մնացեր ու գոյացուցեր են Հայ ժողովուրդը. այդ երկու հակադիր տոհմերու դեկավարներն դարձեր են Հայ ժողովուրդի աւատները, տէրերը, տանուտէրերը, այսինքն՝ Հայ տոհմական նախարարները, իսկ ստորադաս մասը (այսինքն հողին կապուած մասը) դարձեր է ճորտ գիւղացի»:

Հնդեւրոպական տեսութեան վիճելի ներկայացուցիչներէն մէկը եղած է նաեւ Բրօֆ. Հ. Մանանդեան, որ 1945 թուականին հրատարակած իր «Քննական Տեսութիւն Հայ ժողովուրդի Պատմութեան» երկին մէջ լուծուած կը համարէ Հայ ժողովուրդի ծագման ու կազմաւորման հարցը: Մանանդեանի համաձայն, 19րդ դարուն կատարուած դիտական ուսումնասիրութիւններու եւ մեծ գիւտերու շնորհիւ, անվիճելիօրէն պարզուած է թէ այժմեան Հայերու նախահայրերը հնդեւրոպական Արմէններն են, որոնք Փոքր Ասիայէն դպղծեր են Հայաստան, հաւանաբար Ք. Ա. 7րդ դարուն կամ 6րդ դարու սկիզբներուն: Արմէնները, Թրակա–Փռիւգիական

ցեղերու հետ մխասին, Եւրոպայէն՝ Հելլենապոնտոսի (Տարտանէլի) ճամբով գաղթեր են Փոքր Ասիա 13րդ դարու վերջերը կամ 12րդ դարու սկիզբները (Ք. Ա.) եւ Հայ ժողովուրդի կազմաւորման ընթացքին, այս նկատմամբ Արմէնոիտներուն հետ միաձուլուեր են՝ Ասորիները (Ուրարտացիները), Հայկազեան լեռնաշխարհի Նախախալդեան (նախաուրարտական) հնադոյն ցեղերը եւ մանաւանդ՝ Հայասայի ոչ-հնդեւրոպական բնակիչները, որոնցմէ ժառանգեր են Արմէնները, իրենց ՀԱՅ անունը ու իրենց երկիրն ալ անուաներ են ՀԱՅԱՍՏԱՆ: Ուրեմն քառ Մատնանշանքեանցի, այժմեան Հայերու նախահայրերն են ոչ միայն հնդեւրոպական Արմէնները, այլեւ Ուրարտացիները, Ուրարտուի տեղական հնադոյն ցեղերը եւ Հայասա երկրի տեղաբնիկները:

19րդ դարէն մինչեւ այսօր, հակառակ իրենց տեսութիւններուն մէջ դոյացած կարգ մը տարբերութիւններուն, բոլոր հնդեւրոպաբանները համաձայն են այն տեսակէտին մէջ, թէ հնդեւրոպական ծագում ունին Արմէնները, եկուորներ են, եւ արտագաղթական Հայաստանի մէջ համաձուլուած են տեղաբնիկ տարրերու հետ:

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Ա.

ՐՐՕՖ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆԻ ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հնդեւրոպաբաններու այս տեսութեան դէմ ամենաբուռն առարկութիւնը կատարուեցաւ Ռրօֆ. Առաքելեանի կողմէ, որ 1948ին հրատարակած իր

ուսումնասիրութեան մէջ (1) *վերաքննելով հնահետազոտական «միգրացիոն» (ներգաղթ) տեսութիւնը հիմնական փաստերէ զուրկ համարեց զայն: Իր միգրացիոն տեսութիւնը ... երկին մէջ (էջ 31, 32, կը կարդանք հետեւեալը.—* Սակայն Արմէնիոյ միգրացիան (*ներգաղթը*) (2) լոկ առասպելներու. եւ ենթադրութիւններու վրայ է կառուցուած: (*Հնդեւրոպացիները*) կը վկայակոչեն Յայն պատմիչները: Հերոդոտը –5րդ դար Մ. Թ. Ա. –3– կ'ըսէ թէ "Արմէնիները գիւղացի էին Փռիւգիացիներու ըրմաց եւ Փռիւգիացիներու գաղութ էին". իսկ 4րդ դարու –Մ. Թ. Ա.– հեղինակ Եւդոքսոսը, արդէն կ'ըսէ, թէ "Արմէնիները ծագումով Փռիւգիայէն են եւ անոնց լեզուին մէջ շատ բան Փռիւգերէնէ է": Աւելի ուշ առաջին դարու –Մ. Թ. Ա.– հեղինակ Դիոնեսիոս Հալիկառնասացին Արմէնիները ու Փռիւգիացիները համալեզու կը համարէ: Առաջին դարու հեղինակ Ստրաբոնն ալ կը բերէ առասպել մը, թէ դէպի Կոլխիդա նաւարկած Արգոնաւորդներու ղեկավար Յասոնին կ'ընկերանայէր Արմենիոսը, Թեսալիայի Բոյրէիս լճէն ոչ հեռու գտնուող Արմենիան քաղաքէն, թէ ասոր ուղեկիցները կը բնակին Սկիլիսէնի Սեսպերիտիսի մէջ մինչեւ կալաբէն եւ Ադիաբէն, երկիրը ալ Արմենիա անուանուեր է Արմենիոսի անունով: Իսկ ուրիշ հեղինակ մը –Անթիպատրը– Ռոդոսցի համարած է Արմենիոսը:

–1– Բ. Առաբելյան –Միգրացիոն Տեսութիւնը եւ Հայ ժողովրդի Նախաջրման Հարցը Երեվան 1948

–2– *Արտադրուած տողերուն մէջ, փակագծեալ բառերը իմ կողմէ աւելցուած են.*— Գ. Ք.

–3– Մ. Թ. Ա.— *փոխանակ* Ք. Ա.ի:

Այս բոլոր վկայութիւնները գուրկ են պատմական հաւաստի հիմէ եւ կը պատկանին հին աշխարհի մէջ յօրինուած նման բազմաթիւ առասպելներու թուին: Յոյները յօրիներ էին ո՛չ միայն Փռիւգիացիներու բալխաններէն գաղթած ըլլալու եւ Հայերու անոնց հետ ունեցած ազգակցութեան, այլեւ Պարսիկներու եւ Մեդացիներու Բալխաններէ գաղթած ըլլալու առասպելները:

Իրենք, հնդեւրոպաբան գիտնականները ալ –Մէ չէն. Մարկուարտը– հիմնաւոր չեն համարեր Հայերէնի եւ Փռիւգերէնի ազգակցութիւնը: Յոյն հեղինակները անմիջական վկայութիւն չեն բերած Հայերու Բալխաններէ գաղթած ըլլալու վերաբերեալ –եթէ չհաշուենք Ստրաբոնի պահպանած առասպելը Ազոնաւորդ Ամենիոսի մասին, –եւ. Եւրոպական գիտնականները –ինչպէս– –Մարկուարտ– կը փութան հնագոյն առասպելները "հաստատել" 20րդ դարու մէջ իրենց կողմէ յօրինուած առասպելով:

Հնդեւրոպաբան գիտնականներուն յատուկ գուտ

ճեւական, հնչիւնային նմանութիւններու պատահական օրինակներ որոնելով, կը գտնեն Հայերու Արմէն անուանի յիշեցնող ցեղերու եւ տեղերու անուններ Հոմերոսի մօտ Արիմներ, Թեսալիայի մէջ Արմենիոն քաղաք, այնուհետեւ Սինոպի մօտ ալ, Սեւ ծովու ափին, կը գտնուի Հորմոնիոն քաղաքը եւ Օրմենի սարը եւ այս բոլորին խախուտ հիման վրայ կը գծուի Արմէններու գաղթի ուղին:

Բրօֆ. Առաքեան, իր բուռն քննադատութիւնները չարունակելով կ'ըսէ նաեւ թէ հնդեւրոպաբաններ կրնան կ'ուզեն հնդեւրոպական լեզու մը հաստատել Հայերէնը, իրենց մեկնակէտ ունին առասպելներու վրայ

բայ կառուցուած միջրացիոն տեսութիւնը, որ անվիճելիօրէն ապացուցուած կը նկատեն։

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆԵՐԴԱՂԹԻ ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Բ.

ԲՐՕՖ. ՂԱՓԱՆՑԵԱՆԻ ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայ ժողովուրդի ծագման ու կազմաւորման հարցին մէջ հնդեւրոպական տեսութեան հակադրուած գիտնականներէն մէկը կը հանդիսանայ նաեւ Ակադեմիկոս Գ. Ղափանցեան։ Յայտնի հայագէտը, յետ մահու հրատարակուած իր վերջին գործին մէջ (1) հանգամանօրէն քննարկելէ յետոյ Հայ լեզուի առնչութեամբ կատարուած ուսումնասիրութիւնները, «Հայ ժողովրդի եւ լեզուի կազմաւորման» խորագրին տակ (2) հետեւեալ խօսքերով կը յայտնէ իր հեղինակաւոր կարծիքը.—

.. Այնուամենայնիւ հաստատ կարելի է ըսել, որ Հայերը իրենց դասական լեզուն չեն իւրացուցած պատրաստ վիճակի մէջ որեւէ ուրիշէ, ո՛չ տեղւոյն վրայ փոքր Ասիոյ մէջ, եւ ո՛չ ալ դուրսէն բերուի։ Հայ լեզուն կապուած է Հայ ժողովուրդի գոյացման հետ, նոր ծնունդ ու կազմուածութիւն է, կապուած որոշ ցեղերու կամ ցեղախումբերու որոշ միա

–1– Գ. Ա. Ղափանցյան –Հայոց լեզվի Պատմություն – Երեվան 1961

–2– Նույն, էջ 33, 34

ւորումներուն, անոնց քաղաքական դերի ու գերակշռութեան հետ: Այս կը նշանակէ որ եթէ պատմական Հայաստանի մէջ եղած են մօտ յիսուն մեծ ցեղերու կամ տոհմացեղային միաւորներ, ապա անոնց լեզուները համաչափ կերպով չեն մասնակցած Հայ լեզուն կերտելու մէջ, ինչպէս նաեւ Հայացումը չէ սկսած եւ ձեւակերպուած մեր պատմական հ։յրենիքի բոլոր ծայրերուն կամ գաւառներուն մէջ: Հայաստանի ցեղերը հետզհետէ հայացան, կազմելով հայ նոր ժողովուրդը 7րդ–3րդ դարերու ընթացքին մեր թուականութենէն առաջ, քայց կազմակերպուող, մշակութապէս աւելի զարգացած եւ պետականօրէն ղեկավարող կորիզ ցեղախումբը որոշ ահմանափակ վիճակ ունէր:

Շարունակելով իր խօսքերը, Բրօֆ. Ղափանցեան կը յայտնէ նաեւ որ նման պարագաներու մէջ, եթէ նոյնիսկ նոր ցեղեր ալ գային Հայաստանի հողերուն վրայ ապրելու, պիտի ձեւաւորէին միայն հայկական բարբառները, առանց որեւէ ազդեցութիւն դործելու «արդէն կազմակերպուած պետական լեզուի վրայ, որ աւելի մշակուած էր եւ ուժեղ»:

Հայոց լեզուի զոյացման ու զարգացման հարցը, նոր մերձեցումով մը ուսումնասիրելով, Բրօֆ. Ղափանցեան ձեռք կ'առնէ Հայերէնի հնագոյն ակունքները, ի'նտուդէ կապակցութիւնները Հայ լեզուին ու փոքր Ասիական (Ասիանիկ) չարք մը մեռեալ լեզուներուն (Խեթերէն, Վրացերէն, Բայայերէն, Մեդրելերէն, Ճաներէն, Խուռիտերէն, Ուրարտերէն եւն.) եւ կը յայտնաբերէ կարեւոր առնչակցութիւններ, լեզուական ու բառային ընդհանրութիւններ, ինչպէս նաեւ փոխադարձ կարդ մը փո-

խառնութիւններ փոքր Ասիական այս լեզուներուն եւ Հայերէնի մէջեւ:

Ցետոյ հանգամանօրէն կը քննէ Հայ լեզուի հնդեւրոպական բաղկացութիւնը, քերականական կառուցուածքը եւ բառապաշարը ու կը յանդի այն եզրակացութեան թէ Հայերէնը իր քերականական մասով աւելի հնդեւրոպական է քան բառարմատներու քանակի տեսակէտով, որ գերազանցապէս ասիանիկ կամ տեղական է:

Համաձայն Հ. Աճառեանի, հնդեւրոպական ծագումով 713 բառարմատ գոյութիւն ունի Հայերէնի մէջ: Զափանցեան չափազանցուած կը գտնէ այս թիւը եւ գիտել կուտայ որ Հիւբշման ընդունած է միայն 300 արմատ, իսկ Մէյէի կարծիքով Հայերէնի մէջ հնդեւրոպական բառարմատներու քանակը 400է աւելի չէ. Զափանցեանի կարծիքն ալ այն է թէ երեք-չորս հարիւրէ աւելի չի կրնար ըլլալ այդ թիւը (1)

ՀԱՑԱ ԵՒ ԱՐՄԷ ՑԵՂՍՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀՍՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԿՈՐԻՉԸ

Պատմա-քաղաքական տուեալներն ու ընկերաբանական ընդհանրացումները ցոյց կուտան թէ հին ժամանակաշրջաններու մարդկային հաւաքակոմներու թիւները կ'ապրէին արենակցական մխաւորումներու, տոհմական հասարակութիւններու, ցեղայինխմբակցութիւններու եւ ռազմացեղային միութիւններու կեցութեամբ, որոնց պատմա-ընկերային զար

–1– Գ. Ա. Զափանցեան –Հայոց Լեզվի Պատմութիւն– էջ 295, 296

պացուցած է որ ի յայտ կուգայ ժողովուրդ մը։

Նոյնն է պարագան նաեւ ծադումնական վիճակի մէջ գտնուող Հայ ժողովուրդին։ Հայաստանի տեղաբնակ ցեղերու հասարակական զարգացումն է որ պատմական որոշ ժամանակի մը մէջ ի յայտ բերած է Հայ ժողովուրդի կազմաւորումը, որուն շնորհիւ իրականացած է նաեւ հայկական պետականութեան առաջացումը՝ Ք. Ա. 2րդ դարուն։ Այնպէս որ Հայ ժողովուրդի կազմաւորումը տեղի ունեցած է հայկական հողի վրայ, տեղաբնիկ տարրերու՝ հնահարազատական, պատմական, մշակութային միջավայրին մէջ։

Շնորհիւ վերջին տասնամեակներու ընթացքին կատարուած գիւտերուն, ապացուցուած է թէ բնակչութիւն դոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ սկսեալ հին քարի դարաշրջանէն, որ տեւած է Նիգապպիճի եւ Երկաթի ժամանակաշրջաններուն ու հասած է մինչեւ Հայ ժողովուրդի կազմաւորման դարերը։

Բրօֆ. Ղափանցեանի «Հայասան–Հայերու բնօրրան» աշխատութենէն մենք գիտենք թէ Ք. Ա. 15րդ դարուն, Փոքր Հայքի եւ Բարձր Հայքի հողերուն մէջ կազմաւորուած է Հայա ցեղերու Հայասա կամ Հայասա–Սղդի տոհմացեղային միութիւնը, որ մօտաւորապէս երեք դար, ռազմական ընդհարումներ ունեցած է Խեթական (Հեթիթական) պետութեան հետ։ Ռազմացեղային միութիւն մըն էր Հայասան, որուն առաջնորդը «թագաւոր» կ'անուանէին Խեթերը։ Հայասան ունէր սեպական գրքի, բաւական նահչած զարգացած տնտեսութիւն եւ մշակոյթ

Նոյնպէս 13րդ –10րդ դարերու Ք. Ա. Ասորական բեւեռագիր արձանագրութիւնները տեղեկո-

թիւն կուտան մեզի, Վանայ լճի չրջանի Նաիրեան եւ Ուրարտական վարչաւն ցեղերու քսաներեք թագաւորներու մասին: Այս ցեղերն էին որ միաւորուեցան ու կազմեցին նախ՝ Նաիրեան եւ յետոյ՝ Ուրարտական ցեղային միութիւնները, որոնց յետագայ պատմա–ընկերային զարգացման շնորհիւ յառաջ եկաւ Ուրարտական պետութիւնը:

Իսկ երբ Կիմմերական եւ Սկիւթական արշաւանքներու հետեւանքով տկարացաւ Ուրարտական պետութիւնը եւ ի վերջոյ կործանեցաւ Մեդական պետութեան հարուածներուն տակ (Ք. Ա. 585 թուականին) նպաստաւոր պայմաններ ստեղծուած եղան Հայկական լեռնաշխարհի մէջ ծագում առած Հայասա եւ Արմէ ցեղային միութիւններու հզօրացման համար:

Հայասա ցեղային միութիւնը սկսաւ ընդարձակուիլ դէպի Արեւելք ու դէպի Հարաւ–արեւելք, իրեն ենթարկելով ու իր մէջ ձուլելով նաեւ քանի մը ուրիշ ցեղախումբեր: Ի վերջոյ Ք. Ա. 6րդ–5րդ դարերուն սեղի ունեցաւ Հայասա եւ Արմէ ցեղախումբերու միաւորումը, որմէ յառաջ եկաւ Հայ ժողովուրդի կորիզը:

Ասոր յաջորդեց Հայկական լեռնաշխարհի մերնացեալ կարգ մը ցեղախումբերու, ինչպէս նաեւ Ուրարտացիներու կարեւոր մէկ մասին եւ Հայկական լեռնաշխարհի մէջ հաստատուած Կիմմերական–Սկիւթական ցեղախումբերու ներձուլումը:

Ուստի, Ք. Ա. 7րդ–6րդ դարերու ընկերային–քաղաքական հանգամանքները մեծապէս նպաստած են նման կազմաւորումի մը անհրաժեշտ պայմաններու ստեղծելու տեսակէտով: Օրինակի համար կարեւոր ծանուցեր էին Ասուրա–Բաբելական եւ Ուրարտական

պետութիւնները. այս կործանման կարեւոր պատճառներէն մէկն էր Սկիւթներու (Սակերու, Սականերու) եւ Կիմմերներու արշաւանքը, ինչպէս նաեւ Մեդական հզօր պետութեան երեւումն ու Սկիւթներու պաշինքը Մեդացիներու հետ, եւայլն: Նոյն նպաստաւոր պայմանները չարունակուեցան նաեւ Ք. Ա. 6րդ–4րդ դարերուն Պարսկական եւ Ք. Ա. 3րդ–2րդ դարերուն Սելեւկեան պետութիւններու պատմութեան: Ահա բոլոր այս պղպակները առիթ ընծայեցին, որպէսզի Իրականանայ Հայ ժողովուրդի կազմաւորումը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԲՆՕՐԱՆ

Տղդագրական ու մշակութային տեսակէտով ալ նկատելի պատճառներ գոյութիւն ունին, ընդունելու համար թէ Իրենց պատմա–ընկերային զարգացման չրջանը բոլորած տեղաբնիկ ցեղախումբերու համաձուլումն է, որ Իրականացուցած է Հայ ժողովուրդի կազմաւորումը:

Այս առթիւ պէտք է ըսել նաեւ, թէ Հայ ժողովուրդի նիւթական մշակոյթը, դաղթական եկած ժողովուրդի մը Իր հետ բերած մշակոյթը չէ: Ընդհակառակին վերջին քանի մը տասնամեակներու ընթացքին Հայաստանի եւ Անդրկովկասի մէջ տարուած հնադիտական աշխատութիւններուն, այլեւս ծանօթ է մեզի, տեղաբնիկներու մշակոյթին զարգացման ընթացքը: Իսկ, եկուոր ցեղերու կամ ժողովուրդներու բերած մշակոյթի հետք ըլլալով, դտնուած են միայն Սկիւթական նետեր, սուրեր, Սկիւթական ձիու կամախքներ ու սանձեր:

Ր. Օ. Մաոի համաձայն, դուրսէն՝ քերուիլ չէ Հայ ժողովուրդի մշակոյթը. այս պարագան յայտնի է նաեւ անով որ տեղական ծագում ունին Հայ մշակութային կեանքի վերաբերեալ բազմաթիւ բառեր, ինչպէս՝ ծառերու եւ բոյսերու անուններ, հողի մշակման ու չինարարութեան վերաբերեալ բառեր, երկրագործական գործիքներու եւ մեսակներու անուններ, կախարդանքի ու համայութեան վերաբերեալ բառեր, հեթանոսական պաշտամունքի եւ այս տիպիւ գոհաբերուող անասուններու անուններ, հոգեկան երեւոյթներ արտայայտող բառեր, եւն.:

Վերջապէս, Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական պատմութիւնը, Հայաստանի եւ հարեւան երկիրներու մէջ յայտնաբերուած սեպագիր ու մեհենագրով (հիերոգլիֆ) արձանագրութիւնները, նիւթական եւ հոգեւոր մշակոյթի վերաբերեալ բառերը, տեղանուններն ու ցեղանունները, մարզաբանական եւ այլ գաղրակեան տուեալները, բաւական են հաստատելու համար, թէ հաստարակութեան մը ներքին զարգացման պատմական արդիւնքն է Հայ ժողովուրդի կազմաւորումը, որ տեղի ունեցած է Ք. Ա. Շրջ-Շրջ դարերու մէջեւ:

Հայ ժողովուրդի պատմական անցեալի մասին, պատմագիտութեան ձեռք բերած տեղեկութիւններուն մէջ, կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն նաեւ քարայրներու վրայ քանդակուած արձանագրութիւնները. վերծանումները:

Արդարեւ, բացի ընկերային դիտութիւններու հաղորդումներէն, հաստատ վկայութիւններ եւս գոյութիւն ունին, չնորհիւ Ակկադական (Սաոուրա–Բաբելական) եւ Ասիական արձանագրութիւններու եւ այլեւս ստուգուած կը նկատուի, թէ չատ հին

ժամանակները, Հայ ժողովուրդի ունէլ կեանքն նախնիները ապրեր են Հայկական լեռնաշխարհի Արեւմտեան եւ Փոքր Ասիայի Արեւելեան մասերուն մէջ: Գրեթէ բոլոր հին ժողովուրդներու նման, Հայկական ցեղերն ալ բաղկացած են եղեր, տարբեր անուններ կրող արիւնակից ցեղերէ: Սակայն. Հայկական բոլոր ցեղերու մասին դրաւոր վկայութիւններ չեն հասած մեզի, այլ՝ առաւելապէս տեղեկութիւն ունինք «Հայ» եւ «Արմէն» ցեղախումբերու մասին:

ՀԱՅԱՍՆԵՐՈՒ ԱՌԱՋԱԻՈՐ ԴԵՐԸ ՏԵՂԱԲՆԻԿ ԵՒ ԵԿՈՒՈՐ ՑԵՂԵՐՈՒ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Համաձայն Խեթական (Հեթթիթական) սկզբնաղբիւրներու հաղորդած տեղեկութիւններուն, պատմագիտութեան ծանօթ է այլեւս, թէ Ք. Ա. 15րդ դարուն, Փոքր Հայքի եւ Բարձր Հայքի հողերուն վրայ գոյութիւն ունէր ցեղային միութիւն մը, որ «Հայասա-Ազզի» կ'անուանէին Խեթերը: Գիտնականներու կարծիքը այն է թէ Հայասա անուան վերջին ա մասնիկը ցոյց կուտայ ցեղի մը կամ ժողովուրդի մը բնակավայրը, ուստի «Հայասա» կը նշանակէ Հայանեղու կամ Հայերու երկիր (ինչպէս Խաթթու ա–Խեթերու մայրաքաղաքը, Խուրլուա կամ Խուրլաա–Խուռիներու տեղը, Զազղիսա –Զազաներու տեղը եւայլն) (1)

Խեթական սկզբնաղբիւրներու մէջ այս ցեղային միութեան տրուած երկու անուններէն (Հայասա եւ Ազզի) գիտնականներ հետեւցուցած են թէ այս տեղ գոյութիւն ունեցեր են ցեղային երկու համբաւոր միութիւններ, որոնք աւելի յետոյ միանալով կազմեր են

–1– Գ. Ղափանցեան –Հայոց Լեզուի Պատմութիւն էջ 37

Տիկ ցեղային մխութիւն՝ Հայաներու, այսինքն՝ Հա յերու։ դլխաւորութեամբ։

Իսկ Արմէններու մասին յայտնարերուած տե- ղեկութիւնները, կուգան հերքել Հնդեւրոպական տե սութիւնը։ Արդարեւ, ներկայիս պ՚յութիւն ունին կարեւոր տուեալներ, որոնց յենլով պատմագիտու- թիւնը կ՚ընդունի թէ Փռիւգիական ցեղերու փո՚քր Ասիա ներխուժումէն չատ առաջ, Հայկական լեռ- նաշխարհի Հարաւ-Արեւմտեան եւ փոքր Ասիայի Ա- րեւելեան մասերուն մէջ (այսինքն՝ կապադովկիա- յէն մինչեւ Սասունի լեռներու սորտոնները) կ՚ապ- րէին Արմէնները, որոնք հին Ակկադական ու. Խեթա կան արձանագրութիւններու մէջ յիշատակուած են Արմա, Ասորեական արձանագրութիւններու մէջ՝ Արիմէ կամ Ուրումէ, Ուրարտական արձանագրու- թիւններու մէջ՝ Արմէ կամ Ուրմէ անուններով։

Այս մասին եւս գիտնականները համամիտ են, որ Արմենի, Արմենիա, Արմինա բառերուն վերջին ի, նիա, ինա մասնիկները ցոյց կուտան այս կամ այն ցեղի բնակութեան վայրը (ինչպէս՝ Բիաինա — Ուրարտու, Խաթինա —Խեթերու երկիր, Նիղինի Հայոց Մծրին, Կարին, Պաղին, Արտին, Թալին և- ասլն) (1)։ Ուստի, «Արմենի» կամ «Արմինա» կը նշանակէ՝ Արմէններու երկիր կամ Արմէ ցեղի եր- կիր։

Արմէններու փո՚քր Ասիական հին ցեղային մի ութիւն մը ըլլալու մասին պատմագիտութեան ձեռք բերած տեղեկութիւնները կը հասնին մինչեւ Ք. Ա. 26րդ դար, հիմ ունենալով Ակկադական, Ասորե- ական եւ Ուրարտական արձանագրութիւնները։

–1– Գ. Ղափանցյան –Հայոց լեզվի Պատմու- թյուն –էջ 44

Ինչպէս Հայաստա եւ Սրմէնա, նոյնպէս ալ Հայաստանի բազմաթիւ տեղանուններու ուսումնասիրութենէն, գիտնականները հետեւցուցած են թէ բացի Ուրարտական, Խուրրիտական եւ Կովկասեան տեղաբնիկ ցեղերէն, Հայ ժողովուրդի կազմին մէջ համաձուլուած են նաեւ Խեթական, Փռըր–Սպեական փռիւգիական, Կիմմերական, Սկիւթական եւ Իրանական չարք մը եկուոր ցեղեր: Բայց հնդեւրոպացոն տեսութեան հակառակ, արդի գիտնականներու կարեւոր մէկ մասին համոզումը այն է թէ Հայ ժողովուրդի կազմաւորման մէջ առաջաւոր դերը կատարած են ոչ թէ Սրմէնները, այլ՝ Հայանները, քանի որ տեղաբնիկ ու եկուոր բոլոր ցեղերը (մէջը ըլլալով նաեւ Սրմէնները) կորանցնելով իրենց բուն ցեղային անունները, Հայասներու անունով իրենք-

զիրենք անուաներ են Հայ եւ իրենց երկիրն ալ՝ Հայաստան:

Հայ ժողովուրդի կազմաւորման մէջ Հայաներ ու առաջաւոր դեր ունեցած ըլլալու մասին կարեւոր ապացոյց մը նկատուած է նաեւ «Հայոց Աւանդական Պատմութեան» մէջ Հայկ նահապետի վերագրուած դերը: Հայ ժողովուրդի ծագման մէջ, «Հայաս»ներու անուանադիր «Հայկ»ին վերապրուած է հօր դերը, մինչդեռ «Սրմէն»ներու անուանադիր «Սրմենակ»ին վերագրուած է անդրանիկ զաւակի դերը:

ՍՈՆՋԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԻԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՒՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵԻ

Ցայտնի է թէ Հայոց Աւանդական Պատմութեան մէջ տեղ գրաւած անձնանունները ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ՝ Հայ ժողովուրդի մէջ համաձուլուած ցեղե-

րուն անուանադիրները, որոնք «Հայոց Պատմահայր» Մովսէս Խորենացին եւ իր յաջորդներուն մօտ չատ պատուած են ոչ թէ ժամանակագրական կարգով, այլ Հայ ժողովուրդի կազմաւորման մէջ իւրաքանչիւր ունեցած մասնակցութեան բաժիններուն համաձայն:

Արդարեւ, հետաքրքրական է քննել այդ անձնանուններէն մէկ քանին, որոնց մասին չեն պահպանուած չափազանց փաստարկումներ:

Նկատի ունենանք Հայկի ստանդալէպը: Ինչպէս բազմաթիւ ժողովրդական վէպեր, այս ստանդալէպն ալ ունի առասպելական բնոյթ: Բայց պէտք չէ կարծել թէ առասպելները դուրկ են պատմական իրողութիւններէ, այնինքն յերեւրածով են կամ մըտացածին: Այլ բնդհակառակը, մարդկային երեւակայութեան ծնունդ են առասպելները, հիմնուած որոշ կացութեան մը կամ եղելութեան մը վրայ:

Ինչպէս ամէն մարդկային հաւաքականութիւն, նախնական կեցութեամբ ապրող ժողովուրդներն ալ անմիջականօրէն չդիտաստուած են բնական (ֆիզիք) եւ բնկերային (սոսիալ) միջավայրով: Այդ պայմանաւորումներուն մէջ ի յայտ եկած իրադարձութիւնները, երբ կարեւոր նշանակութիւն ունենան հաւաքականութեան մը համար, ի՛ւոհեղծուին անոնց անդրադարձները, որոնք ժամանակի ընթացքին կը ձեւաւորուին որպէս աչխարհայեցողութիւն ու հաւատալիք, եւ իրենց արտայայտութիւնը կը գտնեն առասպելներու մէջ. նման ստեղծագործութիւններու համար նախնական մտքը երբեք չի կարօտիր տրամաբանական մտածողութեան:

Մարդկային հաւաքականութիւնները, պատմական արձանագրութիւններու իրեւմէն չատ առաջ, երկար դարեր ամբողջ ապրած են առանց պատ

մութեան պահանջքը ունենալու եւ իրենց այդ նախնական կեցուածքեան գոյատեւման մէջ բաւականացած են առասպելներով:

Բայց այս հաւաքականութիւնները իրենց գոյութիւնը պահպանելու եւ տեւականացնելու համար կը կարօտէին նաեւ հերոսութիւններու: Ահա իրադործուած այս հերոսութիւնները յարակցելով առասպելներուն, ձեւաւորած են աւանդավէպեր, որոնք սակայն, իրենց բնոյթին բերումով, անոնք ալ ենթարկուած եւ պարբերաբար ընդհատքին ենթարկուած են ներքին փոփոխութիւններու, տեղի ունեցած են չափազանցութիւններ, ժամանակագրական սխալներ, եւայլն:

Իսկ երբ նախնական հաւաքականութիւն մը պատմա-ընկերային զարգացման հետեւանքով մեռած ձուլուած է հարեւան հաւաքականութիւններու հետ գոյութիւն առած նոր համակցութեան մէջ յարակցուած են նաեւ իւրաքանչիւրին վերաբերեալ առասպելները, որոնք ժամանակի ընթացքին, փոխակերպուած են աւանդական պատմութեան:

Հայոց աւանդական պատմութեան առաջին օղակը կը հանդիսանայ Հայկի աւանդավէպը: Երբ պայմ: քննարկենք պատմագիտական տուեալներու լոյսին տակ, դիւրաւ կարելի կ'ըլլայ տեսնել համապատասխանութիւններ այս աւանդավէպին առասպելական տարրերուն եւ պատմական իրողութիւններուն միջեւ:

ԱՌՆՉԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԽԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵԻ

Ա.

ՀԱՅԿԵԱՆ ԱԽԱՆԴԱՎԷՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Համաձայն Հայոց Պատմութեան, Հայկ, իր Սբ մենակ որդին ծնելէ յետոյ, դաղթեց դնաց Արարատի երկիրը, որ կը գտնուէր Բաբելոնի հիւսիսային կողմերը, իր հետ ունենալով իր զաւակները, իր թոռները, թիւով երեքհարիւր ղօրաւոր մարդիկ.. եւայլն:

Արդարեւ, պատմագիտութիւնը յայտնաբերած է թէ Ք. Ա.. 12րդ դարուն, երբ կատմալուծուեցաւ Նեթական մեծ պետութիւնը, Հայաստան ոչ միայն անկախ դարձաւ, այլեւ տարածուեցաւ դէպի հարաւ՝ Մելիտինէ (Մարաթիա) որ այն ատեն կը կոչուէր Թեգարամա կամ Թոգարամա (Թորգարմա) այսինքն՝ «երկիր Արմա ցեղի» (Արմէններու): Այսպէս Թոգարման հանդիսացաւ Հայա-Արմէնական ցեղատոհմերուն հնագոյն բնակավայրերէն մէկը, եւ երբ Ք. Ա. 8րդ–7րդ դարերուն Կիմմերական եւ Սկիւթական ցեղերը արշաւեցին դէպի հարաւ-արեւելք, տե՛ղահան եղան այս Հայա-Արմէնական ցեղախոտմերը եւ Վանայ լճի հարաւային շրջանէն դիմեցին դէպի հիւսիս՝ «Արարատի երկիրը» այսինքն՝ Ուրարտու:

Բացայայտ է համանմանութիւնը աւանդական-

նին ու պատմականին: Աւանդական պատմութեան մէջ Հայկ, իր Արմենակ որդին ծնելէ յետոյ (այսինքն՝ Հայեաններու եւ Արմէններու միանալուէն յետոյ) իր զաւակներով, թոռներով ու ծառաներով եւ իր ամբողջ տունն ու տեղով, Արտաշատի երկիր կուգայ հարաւէն, ինչ որ կը համապատասխանէ Հայս–Արմենական ցեղախումբերու տեղաշարժի ուղղութեան: Իսկ առասպելական ըմբռնումով, «հատը»ը ուրիշ տեղ մը չէր կրնար ըլլալ՝ այլ՝ Բաբելոնը, որ Քրհեղեղէն ասդին, նախօրրանը եղած էր բոլոր հին ազգերուն:

Դարձեալ, Հայոց ուսանդական պատմութեան հատաձայն, տեղաբնիկները իրենց յօժար կամքով հնազանդած են Հայկին:

Արդարեւ, Հայա–Արմենական ցեղախումբերու Ուրարտու մուտքն չրջանին կը զուգադիպի Ուրարտական պետութեան բարձումը: Այնպէս որ պետականութենէ զրկուած տեղաբնիկներու համար կենսական կարեւորութիւն ունէր միացում մը Հայս–Արմենական ցեղախումբերու հետ, որոնք իրենց պետական կազմաւորումը իրագործելու փուլին մէջ կը գտնուէին:

Իսկ Հայկի եւ Բէլի պատերազմով, արտայայտութիւնն դուած են այն առասպելական վերյուշութիւնները, որոնք պատմականօրէն կը համապատասխանեն Ասորեստանի եւ Ուրարտուի միջեւ տեղի ունեցած դարաւոր պատերազմներուն: Ինչպէս Հայկ՝ Հայեաններու (Հայերու), Արմենակ՝ Արմանեներու (Արմէններու) նոյնպէս ալ Բէլ Ասորեստանցիներու անուանադիրն է: Պատմական տուեալները ցոյց կուտան թէ Հայ ժողովուրդը անմիջական ժառան-

դորդը եղած է Որարտուի. ուստի Ուրարտական մը չակ՚յթի զանազան տարրերու կարդին, Հայերը ի՛րացուցած են նաեւ այս առասպելական վերյուշումները, որոնք ցոլացումն են Ասորեստանի եւ Ուրարտուի միջեւ տեղի ունեցած զարաւոր պայքարի ընթացքին գործուած հերոսութիւններուն:

ԱՌՆՉԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅՈՐՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ

Բ.

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԿԱՄ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց աւանդական պատմութեան մէջ նկատելի է նաեւ որ Հայկի նահապետութիւնը (թագաւորութիւնը) կը փոխանցուի հօրմէ որդի ու կը տեւէ դրեթէ մինչեւ հոն՝ ուր կ՚սկսի պատմականօրէն կազմաւորուած Հայ պետականութիւնը, սովորութիւն է նաեւ որ այս չրջանը Հայկի անունով կոչուի «Հայկազունց Շրջան» կամ «Հայկազանց թագաւորութեան Շրջան»:

Անճնաւորուած Հայկի նման, ծագումնաբանական տեսակէտով առասպելական բնոյթ ունին նաեւ Հայկազանց չրջանի դրեթէ բոլոր Հայ թագաւորները: Այսպէս, օրինակի համար, Հայկին կը յաջորդէ իր որդին, յետոյ իր թոռը, յետոյ իր թոռան որդին եւ... յաջորդաբար, մինչ որ «արենակցական աղգականութիւն» մը կ՚ենթադրէ՝ Հայկի եւ իր յաջորդներուն միջեւ:

Մինչդեռ, պատմական դէմքեր չեն Հայկ եւ իր յաջորդները. այլ՝ անձնաւորումներ կամ անուանադրունները զանազան ցեղերու, որոնք միաձուլուած են Հայ ժողովուրդի կազմին մէջ:

Հայկազանց թագաւորներու կամ իշխաններու յաջորդականութեամբ կը թուին արտայայտութիւն դանել այն ցեղերը, որոնք իրենց մասնակցութեան բաժինը բերած են Հայ ժողովուրդի կազմին մէջ:

Այնպէս որ Հայ ժողովուրդի կազմաւորման ընթացքին, զանազան ցեղերու այդ համաձուլումին մէջ, հիմնական կամ կարեւոր նշանակութիւն ունեցող տարրերու անուանադրունները դրաւած են հնադոյն կարդեր, մինչ որ կը համապատասխանէ «կարեւոր»ի ըմբռնումին. ուստի անտեղի է ժամանակագրական ճշդրտութիւն վնտռել աւանդական պատմութեան մը մէջ:

Հայկի եւ Արմենակի նման, իբրեւ առասպելական անուանադրուներ բացատրութիւն գտած են նաեւ, Հայկազանց չորքանի չարք մը անձնանուններ, ինչպէս՝ Արամ, Արա, Սկայ–որդի Պարոյր, Վարդգես մանուկ, *եւայլն* (1):

–1– ԱՐԱՄ – Հիմնադիրը եղած է Ուրարտական մեծ պետութեան:

ԱՐԱ, ԱՐԱՅ –կը նշանակէր Ար չաստուածը պաշտողներ –այսինքն խուռիտներ–: Արդարեւ խուռիտներն ալ բազմաթիւ նախնական ցեղերու նման իրենց ծագումը կը հանէին չաստուածէ մը: Իսկ ԱՐԱՅ բառին վերջին Այ մասնիկը Ասորերէնով կը նշանակէր տոհմի կամ ցեղի պատկանող. ուստի Ար չաստուածը պաշտողներուն տրուած անունը կ'ըլլար ԱՐԱՅ –ինչպէս ԽԱԼԴԱՅ կը նշանակէր Խալդ չաստուածը

Հայոց աւանդական պատմութեան Հայկազանց շրջանին մէջ տեղ գրաւած յիսունէ աւելի լշխաննե-րու եւ թագաւորներու անուններուն կը համապատասխանեն այն իրողութեան, թէ պատմական Հայաստանի հողերուն վրայ ապրեր են ոչ միայն այդքան մեծ ցեղեր կամ ցեղային միութիւններ, այլեւ տէրութիւններ են կարդ մը պետութիւններ, ինչպէս՝ Հայասա-Ազգի, Խուռի Միտաննի, Սբմեենի-Շուպրիա, Ուրարտու, եւայլն:

Հայ ժողովուրդի կազմին մէջ, բազմաթիւ տոհմային միութիւններ դիւրութեան ենթարկած ըլլալու մասին չահեկան ապացոյց մըն է նաեւ Ն. Ադոնցի յայտնաբերած «Հայերէնի մէջ իրարմէ տարբեր այն

պաշտօդներ, այսինքն ուրարտացիներ. ՇԱՐԱՅ կը նշանակէր ՇԱՐ ցեղի պատկանողներ եւայլն:—

ՍԿԱՅ–ՈՐԴԻ ՊԱՐՈՅՐ – ծագում ցոյց տուող բառ մըն է նաեւ ՍԿԱՅ: կը նշանակէր ՍԱԿ ցեղին պատկանող –այսինքն Սկիւթացի–: ՍԿԱՅ–ՈՐԴԻ բառին իմաստը ցոյց կուտայ թէ ծագումով Սկիւթացի էր Հայոց առաջին թագաւորը ՊԱՐՈՅՐ:

ՎԱՐԴԳԷՍ ՄԱՆՈՒԿ.– վարդգէս մանուկի մասին մեզի հասած գրաբար հին հայերէնագրութենէն գիտենք թէ Տուհաց գաւառի իշխանն էր ան: վրան տանի մէջ կը գտնուէր Տուհաց գաւառը –այժմու Սպարանով–. ուստի ծագումով վրացի էր վարդգէս որ փասախ գետի ճամբով եկած էր Այրարատեան դաշտ, երուանդ արքայի երկիրը. գալու նպատակն էր "կռել, կոփել գործուն երուանդայ արքայի" այսինքն միանալ Հայ ժողովուրդին եւ Հայանալ: թէեւ հին հայերէն մէջ ցոյց տրուած է ամուսնական պատճառ:

հոր բառերը», որոնք կը համապատասխանեն տոհմապետ կամ ցեղապետի հասկացութեան:

Արդարեւ, պատմական Հայաստանի հորս կոչ մեկնին եկեր՝ մեռած դրծեր են Հայերէնի մէջ՝ Մամակ, Ասպետ, Մալխազ եւ Տէր բառերը, որոնք կը նշանակեն տոհմի դեկավար: Մամակ բառը եկեր է հնչեսէն, կը նշանակէ «տոհմի հայր» (մամա վրա ցեղէնի մէջ կը նշանակէ հայր): Ասպետ բառը եկեր է արեւելքէն, ծագումը իրանական է եւ կը նշանակէ «տոհմի պետ»: Մալխազ բառը եկեր է հարաւէն, Սեմական բառ է եւ կը նշանակէ իշխան: Հնդեւրոպական է Տէր բառը եւ եկեր է արեւմուտքէն:

Իսկ Հայկի եւ իր յաջորդներուն մէջեւ դոյութիւն ունեցող ազգականութիւնը հետեւանք է դարձեալ առասպելական ըմբռնումի:

Արդարեւ, Հայոց աւանդական պատմութեան մէջ յիշատակուած այս անձնանունները կամ անուանադրներ են եւ կամ տոհմական անուններ ցեղային հաստուածներու, որոնք կը խորհրդանշեն նախնական հասարակարգութեան մը գոյատեւման եւ բարօրութեան համար կատարուած հերոսութիւններ: Այդ անձնատորումներու ծագումնական ազգականութիւնը ոչ թէ արեգակցական, այլ՝ որակի համանմանութեան հետեւանք է, որուած ըլլալով որ այդ անձնատորումներէն իւրաքանչիւրը խորհրդանիշ մըն է իր ցեղին գոյատեւման ու բարօրութեան համար կատարուած հերոսութիւններուն:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՅՕՒՑԱԿ

Ա.

ՆԱԽԱՀԱՑ ԿԱՄ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ք. Ա. 14րդ–13րդ դարերուն, Վանայ լճի չրջանին մէջ եւ հոնկէ դէպի հարաւ ու արեւմուտք տարածուած հողերուն վրայ ապրած են Նաիրեան ցեղերը այս երկիրը կոչուած է Նաիրի:

Ք. Ա. 11րդ–10րդ դարերուն, Նաիրի երկրին մէջ կը կազմաւորուին քանի մը ուժեղ ցեղային միութիւնները, որոնցմէ մէկն է նաեւ Ուրարտուն:

Ք. Ա. 11րդ դարու կէսին, Վանայ լճի չրջանին մէջ կը կազմաւորուի Հայկական լեռնաշխարհի հնագոյն պետութիւնը՝ Ուրարտուն:

Ք. Ա. 9րդ դարու կէսին, Նաիրեան ցեղերը կը համախմբուին Ուրարտուի չուրջ. ըստեղծուած կ'ըլլայ կեդրոնական պետութիւն մը, որուն առաջին թագաւորն է Արամ:

Ք. Ա. 860–830ի միջեւ Ասորեստանցիները չորս անգամ կ'արշաւեն Ուրարտուի երկիրը:

Ք. Ա. 835ին, Սարդուր Ա. կը յաջորդէ Բ Սամի. Սարդուր Ա-ի օրով կը հիմնուի Ուրարտուի մայրաքաղաքը՝ Տուշպան (Վան քաղաքը):

Ք. Ա. 825ին, Իշպուինի կը յաջորդէ իր հօրը՝ Սարդուր Ա-ի, Ուրարտական պետութիւնը աւելի եւս կը զօրանայ Իշպուինիի շրջանին:

Ք. Ա. 810ին, Մենուա կը յաջորդէ իր հօրը՝ Իշպուէնիի. Մենուայի օրով, Ուրարտուն Առաջաւոր Ասիայի ամենահզօր պետութիւնը կը դառնայ:

Ք. Ա. 781ին, Արգիշտի Ա. կը յաջորդէ իր հօրը՝ Մենուային. Արգիշտի Ա-ի օրով Ուրարտական պետութիւնը կը հասնի իր հզօրութեան գագաթնակէտին:

Ք. Ա. 778ին, Ուրարտական պետութիւնը աւելի եւս ամրապնդելու համար, Արգիշտի Ա. կ'արշաւէ դէպի հիւսիս, եւ իր տիրապետութեան կ'ենթարկէ Այրարատեան դաշտի կարեւոր մէկ մասը:

Ք. Ա. 776ին, Արգիշտի Ա. երկրորդ անգամ կ'արշաւէ դէպի հիւսիս, կը գրաւէ Այրարատեան դաշտի մնացեալ մասը եւ Ուրարտուի հիւսիսային սահմանը կը

հասցնէ մինչեւ Սեւանայ լճի հիւսիս-արեւմտեան ափերը. կը հիմնէ երեսունի քաղաքը, որ այժմու Երեւանն է:

Ք. Ա. 760ին, Սարդուր Բ կը յաջորդէ իր հօրը՝ Սրդիւռի Ա. իր թագաւորութեան առաջին չորքնին, Սարդուր Բ յաղթական կը հանդիսանայ Ասորեստանի դէմ, բայց ապրի յետոյ, ծանր պարտութեան կը մատնուի Ասորեստանի արքայ՝ Թիգլաթպալասար Գ.ի կողմէ:

Ք. Ա. 730ին, Ռուսա Ա կը յաջորդէ իր հօրը՝ Սարդուր Բ.ի. կը վերահաստատէ Ուրարտուի գօրութիւնը. ապրի յետոյ պարտութիւն կը կրէ Կիմմերներու կողմէ, բայց կը յաջողի պահպանել իր պետութեան ամբողջականութիւնը:

Ք. Ա. 714ին, Ասորեստանի արքայ Սարգոն Բ պարտութեան կը մատնէ Ռուսա Ա.ը. Սրդիւռի Բ կը յաջորդէ իր հօրը՝ Ռուսա Ա.ի. Սրդիւռի Բ.ի օրով Ուրարտական պետութիւնը որոշ վերելք կ՚ապրի:

Ք. Ա. 685ին, Ռուսա Բ կը յաջորդէ իր հօրը՝ Արդիւռի Բ.ի. Ռուսա Բ իր դաշնակից Կիմմերներու հետ եւ կը

Կրպակածել Ուրարտական պետութեան հզօրացումը, բայց Սկիւթներու (Սակեաց) արշաւանքը արգելք կ'ըլլայ իր յաջողութեան:

Ք. Ա. 645ին, Սարդուր Գ կը յաջորդէ Ռուսա Բ.ի. Ուրարտուն կ'ենթարկուի Սկիւթներու արշաւանքին. կը սկսի նոյ Ուրարտական պետութիւնը:

Ք. Ա. 625ին, հանգէս կուգայ Մարաստանի (Մեդիա կան) հզօր պետութիւնը. Մեդացի նեբու թագաւորն է Կիւաքսար, որ վերջ կուտայ Ասորական տիրապետութեան:

Ք. Ա. 612ին, Մեդացիները կը դաշնակցին Բաբելոնեայ հետ ու կը դրաւեն Ասորեստանի մայրաքաղաքը՝ Նինուէն:

Ք. Ա. 605ին, վերջնականապէս կը կործանի Ասորեստանի աշխարհակալ պետութիւնը եւ երկիրը կը բաժնուի Մարաստանի ու Բաբելոնիայի միջեւ:

Ք. Ա. 590ին, Մեդացիները կը մտնեն Ուրարտու. վերջ կը դնէ Ուրարտական պետութիւնը. Ուրարտուի վերջին թագաւորն է Երիմենայի որդի՝ Ռուսա Գ:

Բ.

ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ք. Ա. 7րդ դարու կէսէն սկսեալ, Հայկական ցեղերը օգտուելով Ասորեստանի եւ Ուրարտուի թուլացումէն, աստիճանաբար իրենց կ'ենթարկեն Ուրարտական պետութեան հողերը. ժամանակի ընթացքին այս երկիրը կը դառնայ Հայ ժողովուրդի հայրենիքը. կ'սկսի կազմաւորուիլ Հայ պետականութիւնը:

Ք. Ա. 612ին, Պարոյր Սկայորդի կը հիմնէ առաջին Հայ պետական միաւորումը Արմենի–Շուպրիայի հողերուն վրայ. Պարոյր Սկայորդի, Մեդացիներու արքայ կ'ուզէր կողքին կը մասնակցի Նինուէի դրաւման. կ'ուզէր կը ճանչնայ զայն եւրեւ Հայոց թագաւոր:

Ք. Ա. 609ին, Երուանդունի տոհմի դէմ ապստամբութեամբ, Հայկական ցեղեր Մեդացիներու հետ դաշնակցելով կը դրաւեն Ուրարտուի մայրաքաղաքը՝ Տուշպան. կը հիմնուի երկրորդ Հայ պետական միաւորումը կամ Երուանդունի թագաւորութիւնը:

Ք. Ա. 6րդ դարու առաջին կէսին, Երուանդունիները կը կրճատեն Արմենիա-Եուպրիայի թագաւորութիւնը. և յայտ կուգայ Հայկական միացեալ հնազոյն պետութիւնը:

Ք. Ա. 585ին, Աժդահակ կը յաջորդէ Կիաքսարի. Մեդացիները յարձակում կը դործեն Հայկական թագաւորութեան վրայ. Հայոց Երուանդ Ա. թագաւորը հարկատու կը դառնայ Աժդահակի:

Ք. Ա. 550ին, Պարսիկներու Աքեմենեան տոհմէն Կիւրոս կ'ապստամբի Աժդահակի դէմ. երեք տարի կը պատերազմին, Կիւրոս կը յաղթէ, վերջ կու տայ Մեդական դերիշխանութեան եւ կը հիմնէ Աքեմենեան տէրական տութիւնը Պարսկաստանի մէջ:

Ք. Ա. 521–520ին, Հայերը կ'ապստամբին Աքեմենեան թագաւոր՝ Դարեհ Ա.ի դէմ. տեղի կ'ունենան չորս ճակատամարտներ, բայց Հայերը չեն կրնար որոշ յաջողութիւն մը ձեռք բերել:

Ք. Ա. 401–400ին, Պարսիկներու արքայ Արտաքսերքսէսի դէմ կ'ապստամբի իր եղբայրը՝ Կիւրոս Կրտսեր Պարսկական գահը գրաւելու համար.

Յոյները կը քաջալերեն այս ապըս տամբութիւնը եւ տնտեսապար դին ուր կը ղրկեն Կիւրոս Կրտսերի հրամանին. ճակատամարտի մէջ Կիւրոս կ՚սպաննուի եւ Յոյները կ՚ստիպուին իրենց երկիրը վերադառնալ Միջագետքի, Կորդուքի, Հայաստանի եւ Տրապիզոնի ճամբով. տնտեսապարներու բանակին մէջ կը գտնուի նաեւ Յոյն պատմագիրը Քսենոփոն, որ իրրեւ ականատես չատ արժէքաւոր տեղեկութիւններ տուած է Հայաստանի մասին իր «Անաբասիս» երկին մէջ, այս չքջանին Երուանդունի թագաւորական տոհմը կը տիրէ Հայաստանի մէջ բայց ենթակայ է Պարսկական գերիշխանութեան, Հայաստանի իշխանաւորն է Երուանդ Բ (Օրոնտէս):

Գ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

ՇՐՋԱՆ 4ՐԴ–2ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ

Ք. Ա. 4րդ դարու առաջին կէսին այրեւս տիրապետած է Պարսկ Աքեմենեան պետութիւնը, ներքին հուիւններու եւ հպատակ երկիրներու ապստամբութեան պատճառով:

Ք. Ա. 336ին, Պարսկական զոհ կը բարձրանայ Դարեհ Գ. (Կոդոման). Հայաստանի կառավարիչ կը նշանակուի Երասանդունի Թաղաւորական տոհմի ներկայացուցիչ՝ Երուանդ Գ:

Ք. Ա. 334ին, Աղեքսանդր Մակեդոնացի կ'արշաւէ դէպի արեւելք. կը նուաճէ Փոքր Ասիան, Կիլիկիան, Ասորիքը, Փիւնիկէն, Պաղեստինը, Եգիպտոսը. Հայերը կը կռուին Մակեդոնացիներու դէմ՝ Երուանդ Գի եւ Միթրաուստէսի գլխաւորութեամբ. Հայաստան զերծ կը մնայ Մակեդոնական զրաւումէ:

Ք. Ա. 331ին, վճռական ճակատամարտ մը տեղի կ'ունենայ Դարեհ Գի եւ Աղեքսանդր Մակեդոնացիի միջեւ. Պարսիկները կը յաղթուին. վերջ կը գտնէ Աքեմենեան տէրապետութիւնը. Հայաստան տէրացած կ'րլլայ իր անկախութեան. Երուանդ Գ Մեծ Հայքի, Միթրաուստէս Փոքր Հայքի անկախ թագաւորներ կը հանդիսանան:

Ք. Ա. 323ին, կը մեռնի Աղեքսանդր Մակեդոնացի. իր զօրավարները իրենց միջեւ կը բաժնեն Մեծն Աղեքսանդրի աշխարհակալ պետութիւնը:

Ք. Ա. 322ին, Մակեդոնական զօրքերը կը նուաճեն Փոքր Հայքը. Մակեդոնացի զօրավար Նէոպտղոմէոս կառավարիչ կը նշանակուի Փոքր Հայքի։

Ք. Ա. 312ին, Մեծն Ալեքսանդրի զօրավարներէն Սելեւկոս Նիկատոր, Սելեւկեան թագաւորութիւնը կը հիմնէ Պարսիկ Աքեմենեան պետութեան տիրակալած հողերուն վրայ։

Ք. Ա. 300ին, Փոքր Հայք կ'ապստամբի Մակեդոնական տիրակալութեան դէմ. կը վերահաստատուի Փոքր Հայքի անկախութիւնը։

Ք. Ա. 250ին, օգտուելով Սելեւկեաններու թուլացումէն, Պարթեւներու առաջնորդ Արշակ կ'ապստամբի Սելեւկեան տիրակալութեան դէմ։

Ք. Ա. 248ին, Արշակ կը հիմնէ Պարթեւ Արշակունիներու թագաւորութիւնը Պարսկաստանի հիւսիս-արեւելեան մասին մէջ։

Ք. Ա. 240ին, Ծոփքը կ'անջատուի Մեծ Հայքէն եւ Ծոփքի կառավարիչ Արշամ ինքզինք թագաւոր կը հռչակէ։

Ք. Ա. 220ին, Մեծ Հայքի եւ Ծոփքի վրայ կը յարձակի Սելեւկեան թագաւոր Անտիո

քոս Գը. Մեծ Հայքի եւ Ծոփքի Հայ Թագաւորութիւնները կ'ենթարկուին Սելեւկիան գերիշխանութեան:

Ք. Ա. 217ին, Ծոփքի Թագաւոր Արքելսարէս կ'ապստամբի Անտիոքոս Գի դէմ:

Ք. Ա. 212ին, Անտիոքոս կը յաջողի դադրեցնել Ծոփքի ապստամբութիւնը. Զարեհ կը նշանակուի Ծոփքի կառավարիչ:
Անտիոքոս Գ կը գրաւէ Մեծ Հայքի կարդ մը նահանգները. Արտաշէս կառավարիչ կը նշանակուի այս նահանգներուն:
Հայ Երուանդունի Թագաւորութիւնը կ'ամփոփուի եւ կը շարունակէ իշխել առաւելապէս Այրարատ նահանգին մէջ:

Գ.

ՍԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ք. Ա. 3րդ դարու վերջերը եւ 2րդ դարու սկիզբին հանդէս կուգայ Հռոմէական հզօր պետութիւնը. իրարու հակառակորդ կարեւոր երկու ոյժեր են այս շրջանին Սելեւկեաններն ու Հռոմէացիները:

Ք. Ա. 190ին Սելեւկեան Թագաւոր Անտիոքոս Գ ծանր

պատուիրան կը կրէ Հռոմէացի-
ներէն. Սելեւկեան դերիշխանու-
թեան ենթակայ ժողովուրդներու
կարգին Հայերն ալ ի՛նպաստամ-
բեին Արտաշէսի եւ Զարեհի դէմ ա-
ւետրութեամբ:

Ք. Ա. 189ին, Արտաշէս Մեծ Հայքի մէջ, Զարեհ Ծոփքի մէջ կը հիմնեն անկախ Հայ թագաւորութիւններ. Արտաշէս Ա. Մեծ Հայքի թագաւորութեան կը միացնէ Այրարատի Երուանդունի թագաւորութիւնը եւ Փոքր Հայքը. Ծոփքը կը շարունակէ դուրս մնալ այս միացումէն. Արտաշէս Ա. իրագործած ի՛ըլլայ Հայկակն հողերու միաւորումը եւ հիմնադիրը կը հանդիսանայ Հայաստանի միապետական կեդրոնացած պետութեան:

Ք. Ա. 160ին, Արտաւազդ Ա. դահ կը բարձրանայ իր հօրը՝ Արտաշէսի մահէն ետք:

Ք. Ա. 115ին, Արտաւազդ Ա. կը յաջորդէ իր եղբայրը Տիրան որ կոչուած է նաեւ Տիգրան Ա.:

Ք. Ա. 95ին, Տիգրան Բ (Հայոց ազգային պատմութեան Մեծն Տիգրանը) դահ կը բարձրանայ քառասունհինգ տարեկանին. այս շրջանի հզօրա

դոյն պետութիւններն են Հռոմը եւ Պարթեւական թագաւորութիւնը:

Ք. Ա. 94ին, Տիգրան Բ Ծովէքը կը մեռցնէ Մեծ Հայքի թագաւորութեան. նոյն տարին պաշինք կը ինքէ Պոնտոսի թագաւոր Միհրդատ Զի հետ, կը համաձայնին իրենց ազդակ նուաճումներու առնչութեամբ:

Ք. Ա. 88ին, Մեծն Տիգրանի զօրքերը կը յարձակին Պարթեւական թագաւորութեան վրայ եւ Պարթեւները կ'ստիպուին վերադարձնել իրենց բռնագրաւած Հայկական հողերը— երեք տարուան ընթացքին Հայաստանի կը կցուին Սարպատականը, Մարատանը, Կորդուքը, Սղիտքէնը, Մելոպոնիան, Օսրոյէնը եւ Միջագետքի մէջ Հայաստանի սահմանները կը հասնին մինչեւ Նինուէի ու Սրբեայի շրջանները:

Ք. Ա. 83ին, կը կնքուի Հայ–Պարթեւական հաշտութեան դաշնագիրը. Պարթեւական թագաւորները կը հրաժարին իրենց «արքայից արքայ» տիտղոսէն, կ'ընդունին որ այնուհետեւ Տիգրանը եւ անոր յաջորդները կրնան այդ տիտղոսը. Տիգրան Մեծ ալ այս յաղթանակներուն կը յա-

Յորդեն նորեր եւ Հայկական թագաւորութեան կ'ենթարկուին Վրաստանը, Աղուանքը, Ասորիքը, Դաշտային Կիլիկիան, Փիւնիկիա յի հարաւակողմը մինչեւ Պաղեստին:

Ք. Ա. 70ին, վերջ կը դանեն Տիգրան Բի նուաճումները. այս միջոցին Հայկական սահմանները ծաւալած են կասպից ծովէն մինչեւ Միջերկրական ու Եգիպտոս, Մարաստանի լեռներէն մինչեւ Սրեմաեան Եփրատի ափերը. Հայաստան կը հանդիսանայ Առաջաւոր Ասիայի հզօրագոյն պետութիւնը. նոյն տարին կ'աւարտի կառուցումը Տիգրանակերտ քաղաքին (տասը տարուան աշխատութենէ մը յետոյ):

Ք. Ա. 66ին, Հայաստան կը դադրի աշխարհակալ տէրութիւն ըլլալէ. նուաճեալ երկիրներէն դաւաճան նուիրեալներ եւ մանաւանդ Պարթեւներու եւ Հռոմէացիներու յար ձակումները պատճառ կ'ըլլան որ Մեծն Տիգրանի թագաւորութեան սահմանները ամփոփուին. Հայկական լեռնաշխարհին մէջ:

— Ք. Ա. 55 մահ Մեծն Տիգրանի:

Իր որդին Արտաւազդ Բ կը յաջորդէ Տիգրան Բի:

Ք. Ա. 34ին, Հռոմէացիները կը յարձակին Հայաստանի վրայ. Հռոմէացիներու հրամանատար Անտոնիոս դաւադրութեամբ դերի կը բռնէ Արտաւազդ Բը ու կը տանի Եգիպտոս:

Ք. Ո 31ին, Անտոնիոս դլխատել կուտայ Արտաւազդ Բը. Արտաշէս Բ կը յաջորդէ իր հօրը՝ Արտաւազդ Բի:

Ք. Ա. 20ին, ներքին թշնամիներ դաւաճանութեամբ կ'ապաննեն Արտաշէս Բը. Հռոմէացիները դահ կը բարձրացնեն Արտաշէս Բի եղբայրը Տիգրան Գը եւ Հայաստան կ'ենթարկուի Հռոմի դերիշխանութեան:

Ք. Ո. 6ին, կը մեռնի Տիգրան Գ. Հայերը կ'ապստամբին Հռոմի դէմ, դահ կը բարձրացնեն Տիգրան Գը եւ անոր խորթ քոյրը Էրատոն:

Ք. Ա. 5ին, Հռոմի Օգոստոս կայսրը զօրք կ'ուղարկէ Հայաստան. Տիգրան Գ եւ Էրատոյ կը փախչին. Հռոմի կարգադրութեամբ դահ կը բարձրանայ Տիգրան Գի եղբայրը՝ Արտաւազդ Գ:

Ք. Ա. 2ին, պարձեալ կ'ապստամբին Հայերը. գահընկեց կ'ընեն Արտաւազդ Գը, Էրատին գահ կը բարձրացնեն Տիգրան Գը եւ Էրատոն:

Ֆրնատոսի 1 թուականին, պատերազմի մէջ կ'ըլլայ Տիգրան Դը, էրատոն կը հրաժարի գահէն. վերջ կը դնէ Արտաշիսեան թագաւորութիւնը։

Ե

ՕՏԱՐԱԶԳԻՆԵՐՈՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Արտաշիսեան տոհմի վերջին ներկայացուցիչ՝ Տիգրան Դի մահով, Հայաստան կորսնցուցած կ'ըլլայ իր պետական անկախութիւնը եւ կը դառնայ Հռոմի ենթարկուած երկիր մը. առաջին դարու 1 թուականէն յետոյ Հայկական գահը կը դրաւեն Հռոմի կողմէ նշանակուած՝ ծագումով օտար թագաւորներ։

Ֆրնատոսի 2 թուականին, Հռոմի կարդադրութեամբ Հայաստանի գահը կը յանձնուի Ատրպատականի թագաւոր Սրիոբարզանի (ծագումով Մեդացի). Հայերը կ'ապստամբին. Հռոմէացիները ժամանակ կը պահեն այս ապստամբութիւնը։

Ֆրնատոսի 4 թուականին, Սրիոբարզան կը մեռնի պատահական մահով. Օգոստոս կայսրի հրամանով Հայկական գահը կը դրաւէ Սրիոբարզանի որդին՝ Արտաւազդ. Հայերը դարձ-

եալ կ'ապստամբին եւ կ'ոպաննեն ծպտումով Մեղացի այս Արտաւազդը (Արտաւազդ Դ)։

Փրկտոսի 6 թուականին, Հռոմ կը հրաժարի գահը Աւրպատականի հետ մխացնելու ծրագրէն եւ Օգոստոս Կայսր Հայաստանի թագաւոր կը նշանակէ ծպտումով Հրէայ՝ Տիգրանը (Տիգրան Ե)։ Հայերը կ'ապստամբին, կը վտարեն Հրէայ Տիգրանը (Տիգրան Եը) եւ գահ կը բարձրացնեն Արտաշիսեան տոհմի վերջին ներկայացուցիչ՝ Էրատոյ թագուհին որ ծերացած ըլլալով չի կրնար երկիրը կառավարել եւ կարճ ժամանակ յետոյ կը հրաժարի գահէն. վերջին ապստամբութիւններու հետեւանքով ազատագրուած է երկիրը Հռոմի գերիշխանութենէն, բայց ներքին անհամաձայնութիւնները տրդեղք կ'ըլլան անկախ պետականութեան մը իրագործման։

Փրկտոսի 11 թուականին, Պարթեւներու թագաւոր Վոնոն կը վտարուի իր երկրէն եւ Հռոմէացիներու օգնութեամբ կը գրաւէ Հայկական թաւխուր գահը. Հայաստան դարձեալ կ'ենթարկուի Հռոմի գերիշխանութեան։

Փրկտոսի 16 թուականին, Հռոմի եւ Պարթեւներու

մինչեւ պոյաճած համաձայնութեամբ մը պահընկեց կ'ըլլայ Վոնոն. երկու տարի թաւիւր կը մնայ Հայկական պահը։

Քրիստոսի 18 թուականին, Հռոմի եւ Հայ աւազանների համաձայնութեամբ Հայաստանի թագաւոր կը հռչակուի Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորի որդին՝ Զենոն որ Հայոց կողմէ կը վերանուանուի Արտաշէս (Արտաշէս գ.)։

Քրիստոսի 34 թուականին, կը մեռնի Զենոն–Արտաշէս. Հայ աւազանները հաւանութեամբ գահ կը բարձրանայ Պարթեւներու թագաւոր Արտաւան գի որդին՝ Արշակ Ա։

Քրիստոսի 35 թուականին, Հռոմէացիներու դաւադրութեամբ կ'սպաննուի Արշակ Ա. Հռոմ կրկին կը յաջողի գերիշխանութիւն հաստատել. Հռոմի կարգադրութեամբ Հայաստանի գահը կը պրաւէ Վրացիներու թագաւոր Փարսմանի եղբայրը՝ Միհր գոտ (չորս տարուան ընդմիջումով՝ 37–41ի մինչեւ)։

Քրիստոսի 51 թուականին, Վրացիներու Փարսմանի թագաւորի որդին՝ Հռադամիզդ Վրացական զօրքերով կ'ար-

չաւէ Հայաստան, կ'ապաննէ իր հօ
րեղբայրը (Մհերդատը) եւ ինք
կը գրաւէ Հայկական գահը:

Քրիստոսի 52 թուականին, Հայ ազատնիլին հաւա-
նութեամբ, Պարթեւական զօրքե
րով Հայաստան կը մտնեն Պար-
թեւներու վաղարշ Ա. թագաւորը եւ
իր եղբայրը՝ Տրդատ, Հռադա-
միզդ խոյս կուտայ Հայաստանէն:

Քրիստոսի 53 թուականին, օգտուելով Տրդատի բա-
ցակայութենէն, Հռադամիզդ վը
րացական զօրքերով կուգայ գրա-
ւել Հայկական գահը. Հայերը
կ'ըմբոստանան եւ Հռադամիզդ
կ'ստիպուի փախչիլ Հայաստանէն:

Քրիստոսի 54 թուականին, Տրդատ Պարթեւական
զօրքերով կը մտնէ Հայաստան եւ
կը հռչակուի Հայոց թագաւոր:

Քրիստոսի 58 թուականին, չորս տարուան պատե-
րազմէ մը յետոյ, Հռոմէացիները
կը յաջողին Հայաստան մտնել:
Տրդատ Ա. կ'ստիպուի հեռանալ
երկրէն:

Քրիստոսի 60 թուականին, Հռոմէացիներու Ներոն
կայսրին կարդադրութեամբ Հայ-
կական գահը կը գրաւէ Կապադո-
կիայի Արքեղայոս թագաւորի թո-

ան որդին՝ Տիգրան (Տիգրան Բ)։

Քրիստոսի 61 թուականին, Տիգրան (Տիգրան Բ) Հռոմի թելադրանքով կը յարձակի Պարթեւներուն վրայ. Հայերը կը յարին Պարթեւներուն որովհետեւ կը նախընտրեն Տրդատը ու ենթալ իրենց թագաւոր։

Քրիստոսի 64 թուականին, հաչտութեան դաշնագիր կը կնքուի Պարթեւներու եւ Հռոմէացիներու միջեւ. Ներոն կ'ստիպուի ընդունիլ Տրդատ Ա իբրեւ թագակալութիւնը։

Քրիստոսի 65 թուականին, Տրդատ Ա իր չքախտամբով կ'երթայ Հռոմ, ուր տեղի կ'ունենայ արքայավայել թագադրութիւն։

Քրիստոսի 66 թուականին, Տրդատ Ա կը վերադառնայ Հայաստան. կը բարձրանայ Հայկական գահ եւ սկսած կ'ըլլայ Արշակունիներու թագաւորութեան շրջանը Հայաստանի մէջ։

Արշակունի թագաւորները ծագումով Պարթեւներ էին. ժամանակի ընթացքին դիտցան Հայանալ եւ իրենց տիրապետութիւնը ստացաւ ազգային բնոյթ. ուստի այս շրջանը կոչուած է «ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ»։

ՎԵՐՋ

ԱԽԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ԵՐԿԱՆԻ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԳԼԽԱՒՈՐ ԵՐԿԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

ՄԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ – Պատմութիւն Հայոց – Վենետիկ 1827

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ – Աշխարհացոյց –1– –Վենետիկ 1843

ԵԶՆԿԱՑ ԿՈՂԲԱՑԻՈՑ – Եղծ Աղանդոց – Վենետիկ 1826

ՂԱԶԱՐԱՑ ՓԱՐՊԵՑԻՒՈՑ – Պատմութիւն Հայոց – Վենետիկ 1891 ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՍԵԲԷՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ – Պատմութիւն ի Հերակլ – Կ. Պոլիս 1851

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ – Պատմութիւն – Երուսաղէմ 1867

ԹՈՎՄԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՑ –Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց – Ս. Պետերբուրգ 1887

ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՐՕՆԵՑԻՈՑ ԱՍՈՂԿԱՆ – Պատմութիւն Տիեզերական –Ս. Պետերբուրգ 1885

–1– Քանի մը դարէ ի վեր Մովսէս Խորենացիի վերագրուած այս երկը, շնորհիւ Փրոֆ.–Դոկտ. Աշոտ Գ. Աբրահամեանի աշխատութեան, յայտնի դարձած է թէ կը պատկանի եօթներորդ դարու Հայ գիտնական Անանիա Շիրակացիի:

ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ – Համաճուման Պատմութեան – Վենետիկ 1862
ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՕՐԲԷԼԵԱՆ – Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, Ա. հատոր, Փարիզ 1859

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԱՄՉԵԱՆՑ – Պատմութիւն Հայոց, Ա. հատոր – Վենետիկ 1784
Գ. հատոր – Վենետիկ 1786
Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ – Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, Ա. հատոր – Վենետիկ 1869
Բ. հատոր – Վենետիկ 1870
Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ – Հին Հաւատք կամ Հեթանոսական կրօնք Հայոց – Վենետիկ 1910
ԼԷՕ – Հայոց Պատմութիւն, Ա. հատոր – Թիֆլիս 1917
Հ. ԹԱՄԿՈՉՅԱՆ – Հայաստանը Նախնադարյան – Համայնական Հասարակութեան եվ Ստրկատիրութեան Շրջանում — Երեվանի համալսարանի հրատարակչություն 1961
Թ. Խ. ՑԱԿՈՒՑՅԱՆ.– Ուրվագծեր Հայաստանի Պատմական Աշխարհագրութեան – Երեվանի համալսարանի հրատարակչություն 1960
Մ. ԱԲԵՂԵԱՆ.– Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն, Ա. հատոր –Պէյրութ 1955
ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՑ – Մատենագիտական Դիտողութեյուններ – Երեվան 1961

Անունների ցանկ –1–

Աբրահիմ, 44, 45
Ալանները, 66
Ախուրեան գետ, 17
Անրաւիմ –ամսուան 5րդ օրը– 64
Արեւմտահայերը –Մեծ, Մակեդոնացի– 8, 65, 66, 67, 68
Արծնիմ, 24
Արուաններ, 66
Արուաններու երկիր, 56
Ամազոններ, Միաստնիներ, 39
Ամասիա, 18
Ամբակ Ա, 36
Ամբակ Բ, 41
Ամեռոփ, 35
Ամիռդէս, 36
Այրարատ, 24, 25, 26, 27
Անահիտ –ամսուան 19րդ օրը– 64
Անի –ամսուան 12րդ օրը– 64
Անոյշ, 58
Անուշաւան –Սօսանուէր– 33, 34
Անտիգոնոս, 69
Անտիոքոս, 6
Անտիոքոս Գ, 70
Անտիոքոս Դ, 70
Աշդահակ, Աժդահակ, 50–61

–1– "Անուններու ցանկը" կազմուած է միայն Հայոց Աւանդական Պատմութեան համար, ուստի չեն բովանդակեր "Յաւելուած" բաժնի անունները:

Աշխարհացոյց, 24
Աշտիշատ, 64
Առաջին Հայք, 20, 23, 24
Առաւաւ, 65
Առաւելեաւքեր, 65
Առնակ, 36
Ասակ –ամսուաւ 17րդ օրը– 64
Ասիացիներ, 69
Ասորեստաւ, 6, 21, 22, 23, 25, 28, 30, 31, 32 34, 35, 42, 43, 45, 69
Ասորի–ներ– 7, 21, 22
Ասորիք, 71
Ասուրպանիբալ, Թօնոս կոնկոդեռոս, Սարդաւապաղ, 42
Աստղիկ –ամսուաւ 7րդ օրը– 64
Ասբաք, 44
Աքեաւպ, 9
Ատրպատական, 6
Արա –Գեղեցիկ– 25–27
Արաբներ, 35
Արագած –ամսուաւ 20րդ օրը– 64
Արագած –լեռ– 17
Արագածոտն, 17
Արամ –ամսուաւ 3րդ օրը– 64
Արամ –Հայկեան– 20–25, 60
Արամազդ –ամսուաւ 15րդ օրը– 64
Արայեաւ Արա, կարդոս, 27, 31–34
Արաստ, 17
Արարատի երկիր, 10, 11
Արարատ –լեռ– 19
Արաքս, Երասխ, 17
Արբակ, 35

Արրուն, 41
Արդուարդ, 68, 69
Արեգ –ամսուան առաջին օրը– 64
Արեւ, Արեգ –չաստուած– 62
Արեւապաշտութիւն, 62
Արծրունիներ, 44, 45
Արմայիս, 17, 18
Արմաւիր, 17, 18, 19, 20, 21, 34
Արմենակ, 10, 13, 15–17, 34
Արմենիւ, 21
Արմէն, 21
Արմոգ, 65
Արշակ Մեծ, Միհրդատ, 6, 7, 8, 71
Արշակունի–ներ– 67, 71
Արտազ, Շաւարշական, 36
Արտաշէս, Արտաշիաս, 69–71
Արցախ, 24
Արտաւազ, 69, 70
Արտաւազդ, 70, 71
Արտեմիս, 46
Արտիմէդ –Հալաբ– 46, 47
Աւան, 35
Ափրոտիդէ, 38
Աֆիլլէս, 38, 39, 40

Բաբ, 60
Բաբելոն, 10, 11, 15
Բագրատունիներ, 44, 45
Բազ, 15, 16
Բազուկ –Երկայնակեաց– 41
Բայգամ, 65
Բարձր Հայք, 24

Բարշամ, 22
Բեղոհէս, 36
Բզնունեաւն, 16
Բզնունեաց ծով, 16
Բէլ –Տիտանեաւն– 9–15, 22
Բիւզանդիոն –Բաղաբ– 37
Բիւզաս, 37
Բուլանըխ, 16

Գամեր, 9
Գամիրներ, 24
Գառնի, 20
Գառնիկ, 20
Գեղ, Գեղասար, 19
Գեղամ, 18–20
Գեղամայ լիճ –ծով– 19
Գեղամի, 20
Գեղարքունի, 19
Գերեզմանք, 15
Գիշերավար –ամսուան 30րդ օրը– 64
Գղակ, Գլակ, 37
Գնունիներ, 45
Գողթն, 58, 60
Գոռակ, 37
Գուգարք, 24
Գրգուռ –ամսուան 21րդ օրը– 64

Դարեհ, 65, 66

Երրայեցիներ, 45
Եգիպտացիներ, 35, 69
Եգեկիա, 44

Եթովպացիներ, 35, 39
Եղիական պատերազմ, Տրովադայի պատերազմներ, 37
Երազահաւ –ամսուան 11րդ օրը– 64
Երասխ, Արաքս, 17, 18, 19
Երկրորդ Հայք, 20, 21, 24
Երուանդ –Սակաւակեաց– 46–48
Երուանդեան Տիգրան տե՛ս Տիգրան –Մեծն–
Երուսաղէմ, 44
Երրորդ Հայք, 24
Եւխիմեան ծովու ճեղուց, վոսփոր, 37
Եփրատ գետ, 20, 71

Զահրատ, Զարեհ, 69, 70
Զամհռոս, Նիմռուս, 31, 34
Զարեհ, 65
Զարեհաւանեան տոհմ, 65
Զարմայր, 37, 39–41
Զարուհի, 55
Զուարթնոց –ոսպնաբ– 48
Զրադաշտ Մոգ –Մեդացիներու ճահապետ– 30, 31, 32
Զրուան, 8

Էջմիածին, 47

Ըննձակ, 37

Թեոդոսիա, 38
Թեոդոս, 40
Թիրաս, 9
Թորգոմ, 9

Թորգոմի տուն, 11
Թօնու Կոնկոդեոս, Սարդաճաբաղ, Ասուրպանիբալ, 42

Իսթանպուլ, 37
Իտալիա, 42

Լուսնակ –ամսուան 24րդ օրը– 64

Խլաթ, 16
Խոռ, 15, 16
Խոռխոռունիներու տոհմ, 16
Խորենացի տե՛ս Մովսէս Խորենացի

Ծառապաշտութիւն –Հայոց– 33
Ծմակ –ամսուան 23րդ օրը– 64

Կադմոս, 10, 11, 13, 15, 23
Կադմոսի տուն, 11
Կայպակ, 41
Կապադովկիա, 20, 23, 56
Կապադովկիացիներ, 24
Կասանդրոս, 69
Կասպից ծով, 6
Կար, 37
Կարդոս, Արայեաց Արա, 27, 32, 33
Կեսարիա, 23, 24
Կիւրոս, 48, 50, 51
Կոռնակ, 46
Կոստանդիանոս, 37
Կոստանդնուպոլիս, 37
Կովկաս, 6, 66

Կորդուֆ, 22, 66

Կորդուֆ –ամսուաց 22րդ օրը– 64

Կորճայֆ, 24

Կրիտէ –կղզի– 31

Հայաստաց, 6, 7, 17–21, 23, 25, 27, 28, 30–32 34–37, 39, 41–46, 57, 60, 62, 65–71

Հայկ –Յապետոսթեաց– 9–15, 17, 22, 42, 60

Հայկազաց երկիր, 51

Հայկազաց –Հայկազեաց– թագաւորութիւն, 20, 34, 60, 64, 66

Հայկազեաց Տիգրաց տե՛ս Տիգրաց –Մեծ–

Հայկազեաց տոհմ, 34, 36

Հայկակ Ա, 36

Հայկակ Բ, 46

Հայկաշէն, 11

Հայոց երկիր, 6, 15, 21, 27, 34

Հայոց–Ձոր, 15

Հայֆ, 15

Հարմա, 19, 20

Հարֆ, 11, 15, 16

Հեկտոր, 38, 40

Հեղինէ, 38

Հերակլէս, 62

Հնդկաստաց, 35

Հոկտեմբերեաց –շրջաց– 17

Հոյ, 41

Հոյակ, 36

Հոյեր, 66

Հռոմուլոս, 42

Հռոմ, 42
Հռոմէացիները, 70
Հրանտ Ա, 35, 37
Հրանտ –ամսուան 2րդ օրը– 64
Հրանտ, Հրոնտ, 69
Հրաչեայ, 45, 46
Հրէաստան, 45
Հօրոյ, 37

Ձոպաբեր –ամսուան 9րդ օրը– 64

Մազդեկան –ամսուան 6րդ օրը– 64
Մաժաբ, 24
Մակեդոնացիները, 6, 67, 69
Մակու, Մակօ, 36
Մայր եկեղեցի –Ս. Էջմիածին– 48
Մանաւազ, 15, 16
Մանաւազակերտ, Մանազկերտ, 16
Մանաւազեան, 16
Մանի –ամսուան 16րդ օրը– 64
Մասեացոտն գաւառ, 18
Մասիս –ամսուան 18րդ օրը– 64
Մասիս –լեռ– 18, 60
Մար Աբաս Կատինա, 7–10, 15
Մարաստան, 35
Մարգար –ամսուան 4րդ օրը– 64
Մարեր տե՛ս Մեդացիներ
–Մար– վարբակէս, 43, 44
Մեդացիներ, 21, 22, 48, 50, 56
Մեդացիներու երկիր, 23
Մելիտինէ, 24
Մեծ Հայաստան, 54

Մեծ Հայք, 20, 24, 56, 70
Մեծեղաւոս, 38
Միաստնիներ, Ամազոններ, 39
Միհր –ամսուան 8րդ օրը– 64
Միհրան, 67, 68
Միհրդատ –Արքայ Պարթեւաց– Արշակ Մեծ, 6, 71
Միջերկրական –ծով– 6, 23
Մծբին, 6, 9
Մշակ, 23, 24
Մոկք, 24
Մովսէս Խորենացի, 59, 60
Մուրց –ամսուան 10րդ օրը– 64

Յապետոսթէ, Յաբեթ, 8, 9
Յասովնէ, 38
Յոյներ, 21, 23, 38, 39, 48
Յունաբէն, 8
Յուսակ, 41

Նաբուզոդոնոսոր, 45
Նագին լիճ, 16
Նախջաւան, Նախիջեւան, 60
Ներսովթ, 9
Ներսեհ, 65
Նէոպտոլեմոս, 68
Նինոս, 21, 22, 25, 31
Նինուաս, Ջամեսոս, 31–34
Նինուէ, 6, 8, 9, 22, 25, 28, 30, 31, 32, 43, 44
Նիւբար Մադէս, 21, 22
Նոյ –Նահապետ– 9
Նորայր, 37

Նոր Ֆաղաբ, 47
Նուարդ, 27
Նպատ –ամսուան 26րդ օրը– 64

Շաբաթ, Սաբաս, 45, 46
Շամիրամ, 25–34, 65
Շամիրամակերտ, 27, 29, 65
Շարա, 17, 18
Շաւարշ Ա, 36, 37
Շաւարշան, Շաւարշական, Արտազ, 36
Շաւարշ Բ, 41
Շիրակ, 17, 18
Շողակաթ –տաճար– 48
Շրէշ բլուր, 47

Ոստան, 58
Ովկիանոս, 23
Ուտիա, 24

Չորրորդ Հայք, 24

Պաթման գետ, 58
Պաղեստին, 6
Պաճոյճ, 46
Պայապիս Ֆաղիա –Տիտանեան– 23
Պարէտ –Անպարտելի– 34, 35
Պարթեւական տոհմ, 6
Պարիս, 38
Պարխար –ամսուան 13րդ օրը– 64
Պարոյր Սկայորդի, 34, 41–45
Պարսիկներ, 6, 20, 21, 66
Պարսկահայք, 24

Պարսկաստան, 35, 36
Պեղիաս, 38, 40
Պերդիկաս Մակեդոնացի, 68
Պերճ, 41
Պերճ Ք, 41
Պոնտոս, Պոնտացիներու երկիր, 6, 20, 21, 23
Պոտիճ Արմենիա, 23
Պտղոմէոս, 69
Պրիամոս, 38, 39

Ջրհեղեղ, 8

Սանասար, 44, 45
Սանասունիմ, Սասունիմ, 45
Սարդանապաղ, Թօնոս կոնկոդեոոս, Ասուրպանիբալ, 42, 43
Ս. Գայեանէ –տաճար– 48
Սեբաստիա, 24
Սելեւկեաններ, Սելեւկիացիներ, 6, 69
Սելեւկիոս Ա, 69
Սեմ, 9
Սենեքերիմ, 44
Սեսոստր, 35
Սեւանայ լիճ, 19
Սեւ ծով, 6, 23
Սէիճ –ամսուան 28րդ օրը– 64
Սիմ լերան բնակչութիւն, 45
Սիսակ, 19, 20
Սիսական, 20
Սիսակեաններ, 23
Սիսակեաններու երկիր, 20

Սիւնիէ, Սիւնեաց երկիր, Սիւնեաց ցահացք, 20 24, 41
Սկայորդի, 42
Ս. Հռիփսիմէ –տաճար– 48
Սմբատ, Շամբաթ, 45
Սուր, 36
Ստիւս գետ, 40
Սօսեաց աւտար., 34

Վահագն, 60–65
Վահագն –ամսուան 27րդ օրը– 64
Վահէ, 64–67
Վահէվահեան –մեհեան– 64
Վահունիներ, 64
Վաղարշակ, 6, 7, 9, 71
Վաղարշապատ, 47
Վաղարշ –Արշակունի թագաւոր– 47
Վանայ լիճ, Վանայ ծով, 11, 12, 28, 32, 33
Վանատուր –ամսուան 14րդ օրը– 64
Վան –որդի Բայգամի– 65
Վան –քաղաք– 27, 29, 65
Վաշտակ, 36
Վասպուրական, 24, 36
Վարագ –ամսուան 29րդ օրը– 64
Վարագայ լեռ, 28
Վարդգէսաւան, 46, 47
Վարդգէս –իշխան– 46
Վիշապազուն–ներ–, Մար–եր– 58, 60, 61, 63
Վիշապաբաղ –Վահագն– 63
Վստամ, 37
Վրացիներ, 66
Վրացիներու երկիր, Վրաստան, 56, 62

Տայք, 24
Տարօճ –գաւառ– 64
Տեւտամոս, 39
Տիգրանակերտ, Մարտիրոսաց քաղաք, Նիր–կերտ, 57, 58
Տիգրան –Մեծն– 48–58, 60, 64, 65
Տիգրանուհի, 50, 53–55, 57, 58
Տիտան, 8, 9
Տիտանեանցներ, 23
Տիրան, 60
Տուհաց գաւառ, 46, 47
Տուրուբերան, 24
Տրովադա, 37–40
Տրովադայի պատերազմներ, Եղիակաց պատե–րազմ, 37, 39
Տրովադացիներ, Տրովացիներ, 38, 40

Ցոլակ, 18
Ցոլակերտ, 18
Ցրոն –ամսուան 25րդ օրը– 64

Փայտակարան, 24
Փառախոտ, 18
Փառնակ Ա, 35, 36
Փառնակ Բ, 42
Փառնաւազ Ա, 41
Փառնաւազ Բ, 46
Փառոխ, 18
Փաւոս, 46
Փոքր Հայք, 20, 24, 56, 70

Քաղաքամայր, 47

Քաղաքուդաշտ, 47

Քաղդերէն, 8

Քաղդէական, 7

Քամ, 9

Քասապ գետ, 47